

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

**İMAM MÂTÜRİDÎ’NİN KELAM SİSTEMİNDE ÖLÜM VE
ÖLÜM SONRASI HAYAT**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN
FEYZA MUTLUER**

**DANIŞMAN
PROF. DR. İBRAHİM COŞKUN**

KONYA-2022

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Feyza MUTLUER		
	Numarası	18810601075		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI / KELAM BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	İMAM MATURİDİ’NİN KELAM SİSTEMİNDE ÖLÜM VE ÖLÜM SONRASI HAYAT		

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Feyza MUTLUER

İmzası

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Öğrencinin	Adı Soyadı	Feyza MUTLUER		
	Numarası	18810601075		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI / KELAM BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İbrahim COŞKUN		
	Tezin Adı	İMAM MATURİDİ’NİN KELAM SİSTEMİNDE ÖLÜM VE ÖLÜM SONRASI HAYAT		

ÖZET

Tarih boyunca ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat kavramları gerek felsefeciler gerekse İslam âlimleri tarafından ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır. Konunun önemi insan hayatındaki etkisinden ileri gelmektedir. Çünkü bu kavramlara ait ortaya konan fikirler ya da oluşan inançlar üzerine hayatın inşa edilmesi insanın mutluluğunu doğrudan etkilemektedir. İnsan, bu dünyada ölümün mutlaka gerçekleşeceğine ve öldükten sonra ölümsüz bir hayata gözlerini açıp hesaba çekileceğine inanması ya da inanmamasına göre hayatını yaşamaktadır. Bu noktada bazı batılı filozoflar akli yaklaşımlarla ölümden sonraki hayatı kabul etmemişler veya sadece ruhun ölümsüz olduğunu iddia etmişlerdir. İslam âlimleri ise asıl hayatın ahiret hayatı olduğunu, dünya hayatından sonra ceza veya mükâfatı olan ebedi bir hayatın başlayacağını ifade etmişlerdir ve bu görüşlerini ispat etmek için naklî ve akli delilleri genellikle birlikte değerlendirmişlerdir.

İmam Mâtürîdî farklı ilim dallarında kaleme aldığı eserler ile meşhur olmuş ve İslam dünyasına büyük hizmetlerde bulunmuş bir âlimdir. Mâtürîdî’ye bu büyük payeyi kazandıran unsur eserlerinde ortaya koyduğu bilgi sistemine dayalı ilmî yaklaşımıdır, ayrıca kendi döneminde cereyan eden ilmî, fikrî ve siyasi olaylarda gösterdiği vakarlı duruştur. Bu gayretleri sayesinde Müslümanlar arasında oluşan ayrışmalar ve yanlış anlayışlar önlenmeye çalışılmış ve İslam’ı hedef alan dış taarruzlar ilmi ve fikri açıdan bertaraf edilmiştir. Bu tez çalışmasında Mâtürîdî’nin ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Mâtürîdî’nin nakle, akla ve hikmete dayalı metodu temel alınarak İslam’ın bazı inanç esasları Onun perspektifinden verilmeye çalışılmıştır.

	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	
---	--	---

Author's	Name and Surname	Feyza MUTLUER		
	Student Number	18810601075		
	Department	DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES / KELAM SCIENCE		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. İbrahim COŞKUN		
	Title of the Thesis/Dissertation	DEATH AND POST-DEATH LIFE IN THE KELAM SYSTEM OF İMAM MATURİDİ		

ABSTRACT

Throughout history, the concepts of death, immortality, resurrection and life after death have been discussed in detail by both philosophers and Islamic scholars. The importance of the subject comes from its effect on human life. Because the idea that these concepts are put forward or the construction of life on the beliefs formed directly affects the happiness of the person. A person lives his life according to whether he believes that death will definitely occur in this world and that he will open his eyes to an immortal life after death or be taken to account. At this point, some western philosophers did not accept the life after death with rational approaches or claimed that only the soul is immortal. Islamic scholars, on the other hand, stated that the real life is the life in the hereafter, and that an eternal life with punishment or reward will begin after the life of this world, and they generally evaluated the narrative and mental evidence together to prove their views.

Imam Mâtürîdî is a scholar who became famous for his works in different branches of science and provided great services to the Islamic world. The factor that earned Mâtürîdî this great honor is his scientific approach based on the knowledge system he put forward in his works, as well as his dignified stance in the scientific, intellectual and political events that took place in his own time. Thanks to these efforts, the divisions and misunderstandings among Muslims were tried to be prevented, and foreign attacks targeting Islam were scientifically and intellectually eliminated. In this thesis, Mâtürîdî's views on death, immortality, resurrection and life after death were examined. Based on Mâtürîdî's method based on narration, reason and wisdom, some of the belief principles of Islam have been tried to be given from his perspective.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	i
KISALTMALAR	iii
ÖNSÖZ	iv

GİRİŞ

1 Araştırmanın Konusu Ve Önemi	1
2 Araştırmanın Yöntemi Ve Amacı	2
3 Araştırmanın Kaynakları	3
4 İmam Mâtürîdî'nin Hayatı Ve İlmî Kişiliği	4
4.1 İmam Mâtürîdî'nin Hayatı	4
4.2 İmam Mâtürîdî'nin Hocaları, Öğrencileri Ve Eserleri	5
4.3 İmam Mâtürîdî'nin İlmî Metodu	9

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜMSÜZLÜK PROBLEMİ

1 Ölüm ve Ölümsüzlük Problemi Hakkındaki Tartışmalara Genel Bakış	18
1.1 Materyalistlerin Ruh İle İlgili Görüşleri	19
1.2 Ruhü Kabul Eden Filozofların Konu İle İlgili Görüşleri	20
1.3 İslam Düşüncesinde Ruh İle İlgili Tartışmalar	21
2 İmam Mâtürîdî'ye Göre Ölüm Ve Ölümsüzlüğün Mahiyeti	25
2.1 Ölümün Mahiyeti Ve Ölüm İle İlgili Kur'anî Kavramlar	25
2.2 Ölümsüzlük Duygusunun Karşılığı: Ruhun Ve Ahiret Hayatının Varlığına İnanmak	31
2.3 Reenkarnasyon/Tenasüh İnancının Batıllığı	37
3 İmam Mâtürîdî'ye Göre Ölüm Sonrası Hayatın İmkânı Ve İspatı	40
3.1 İmanın Bir Rüknu Olması Açısından Ölüm	40
3.2 İlâhî Adalet Ve Hikmet Açısından Ölüm	41
3.3 İlâhî Kudret Açısından Ölüm	43
3.4 İnsan Fıtratı Açısından Ölüm	43

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ÖLÜM SONRASI HAYATIN AŞAMALARI

1 Ahiret	45
2 Kabir Ahvâli	47
2.1 Kabirde Azabın Ve Mükâfatın Olduğuna Dair Naklî Deliller	48
3 Kıyamet ve Alametleri	51
3.1 Mesih Hz. İsa'nın (as) Nüzûlü	53
3.2 Deccal'in Ortaya Çıkması	53
3.3 Dabbetü'l-arz	54
3.4 Ye'cûc Ve Me'cûc'ün Zuhûru	54
4 Ahiret Halleri	55

4.1	Ba's	55
4.2	Haşr Ve Mahşer.....	58
4.3	Hesap, Sual Ve Mîzân.....	60
4.4	Havz	62
4.5	Şefaat.....	63
4.6	Sırat	63
4.7	Cennet	64
4.8	Cehennem.....	65
4.9	A'raf Ehli	67
SONUÇ		68
KAYNAKÇA.....		73

KISALTMALAR

as	: aleyhisselam
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
M.	: Miladi
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÜİFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ö.	: ölümü/vefatı
s.	: sayfa
ss.	: sayfalar
ra	: radiyallahüanh
sav	: sallallahüaleyhivesellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: ve benzeri

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, hayatın ve ölümün mahiyetini anlamak için tarih boyunca büyük çaba sarf etmiştir. Her insanın tadacağı ölüm hâdisesinin ne olduğunu, öncesiyle ve sonrasıyla açıklamak için sayısız eser kaleme alınmıştır. İnsan yaşamını şekillendiren en önemli konulardan olan ölüm ve ölüm sonrasına ait fikirler ve inançlar kelimeleri ilmi ve ahlak açısından vazgeçilmez bir öneme sahiptir.

İnsanın fitratında var olan ölümsüzlük arzusu fani olan dünya hayatıyla bir çelişki doğurmaktadır. Bu durum ise insanı ölüm sonrası hayata her zaman meraklı kılmakta ve bu problemi çözmeye yöneltmektedir. Ölüm sonrası hayatın tam kavranamaması tarihin farklı dönemlerinde İslam dünyasında dünyevileşme yahut gevşeme gibi bazı olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Dünya hayatıyla beraber ölüm sonrası hayatın varlığı o kadar önemlidir ki, özellikle Kur'an'da Mekki surelerde ahirete iman Allah'a iman ile birlikte ele alınmaktadır. Bu derece öneme sahip olan bir konu hakkında İmam Mâtürîdî'nin görüşlerinin anlaşılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İnsanoğlu, kulluk için yaratılmış ve dünyaya imtihan amacıyla gönderilmiştir. Her imtihanın bir karşılığının olması nakil ve akıl açısından bir gereklilik ve gerçekliktir ve bu gerçekliğe açılan kapı ölümdür. Ölüm ve ölüm sonrasındaki hayat bilincini yaşamının merkezine doğru bir şekilde yerleştiren kişi bedbaht olmayacaktır. Çünkü ölüm sonrası hayat bütün peygamberler tarafından tebliğ edilmiş bir iman esasıdır. Bundan dolayı ölüm ve ölüm sonrasındaki hayata iman, insanın dünya görüşünü ve yaşamını doğrudan etkileyen bir inanç esasıdır.

O halde, ölüm ve ölüm sonrasındaki hayatın mahiyeti nedir? Kur'an'da ölüm sonrasındaki hayat nasıl tasvir edilmektedir? Ölümden sonra dirilişin ardından cereyan edecek olaylar nelerdir? Ölüm sonrasındaki hayatta zaman ve mekân mefhumları nasıldır? Bu gibi sorulara verilen cevaplar için İslam âlimleri farklı yöntemler kullanmışlar ve farklı sonuçlar elde etmişlerdir. İşte bu durumda Mâtürîdî'nin görüşleri büyük bir önem arz etmektedir. Çünkü Mâtürîdî sistemleştirdiği bilgi nazariyesini ve insanoğlunun tecrübesini bu soruların çözümünde etkili bir şekilde kullanmıştır. Mâtürîdî'ye göre düşmanlarının bile

güvenilirliklerinden şüphe etmediği peygamberlerin ölüm sonrası hayata ait haberlerine inanılmaması aklî açıdan çelişkilidir. Mâtürîdî'nin ölüm ve ölüm sonrasındaki hayatı aklî imkân ve gereklilik açısından ele almasının ve ilâhî adalet, ilâhî hikmet ve insan fıtratı açısından değerlendirmesinin günümüz hayatını yeniden inşa etmede olumlu katkıları olacağını düşünmekteyiz.

Bu tez çalışmasında, giriş bölümünde Mâtürîdî'nin hayatı ve kelam ilmindeki yeri, önemi ve metodu ele alınacaktır. Birinci bölümde ölüm ve ölümsüzlük kavramları incelenecek ve bazı felsefecilerin ve İslam âlimlerinin bu kavramlar üzerine görüşleri ele alınacaktır. Tezimizin ikinci bölümünde Mâtürîdî'nin ölüm sonrasındaki hayatı ispatlama çabası ortaya konacak, ölüm sonrasındaki hayatın aşamaları Mâtürîdî'nin eserlerinden hareketle açıklanmaya çalışılacaktır.

Bu tez çalışmasına katkılarından dolayı danışman hocam Prof. Dr. İbrahim COŞKUN'a teşekkür ederim. Bu süreçte maddi ve manevi desteklerini devamlı yanımda hissettiğim eşim Mümtaz MUTLUER'e, oğullarım Muhammed ve Yusuf'a ve biricik kızım Zehra'ya en derin sevgilerimi sunarım.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Feyza MUTLUER

Konya-2022

GİRİŞ

1 Araştırmanın Konusu Ve Önemi

İmam Mâtürîdî, yaşadığı dönemin ve çevrenin ilmi zenginliğini tevarüs etmiş bir âlimdir. Aynı zamanda kendi döneminin ilmî, fikrî ve siyasi çatışmalarını en derinden hissetmiş ve gerek İslam dünyasına bir açılım kazandırmak gerekse İslam dışı ideolojilere karşı İslam'ı savunmak amacıyla hayatını ortaya koymuş bir kişidir. Bu açıdan Mâtürîdî'nin ilmî metodunun ve farklı ilim dallarındaki görüşlerinin bilinmesi ve yaşadığı dönemin şartları açısından değerlendirilmesi günümüz için elzem bir durumdur.

Dünya hayatı ve ahiret hayatı ile ilgili kavramlar gündelik hayatta ve toplumların kültürlerinde büyük etkiler bırakmıştır. İnsanlar ve toplumlar söz konusu kavramlara göre dünyalarını inşa etmişler ve hayata bu perspektiften bakmışlardır. Hayatı, dünya hayatından ibaret sayan insanlar sadece bu dünya için yaşamışlar ve seküler bir yaşam arzusu içine girmişlerdir. Dünya hayatında çaba göstermeyi ayıplayarak sadece ahiret hayatını arzuladıklarını iddia edenler ise büyük bir yanlış içerisinde olmuş ve hiç istemedikleri durumlarla karşılaşmışlardır. Fakat itidali elden bırakmayan insanlar ise dünya ve ahiret dengesini sağlayabilmişler ve dünya hayatı ve ahiret hayatı ile ilgili kavramları güzel bir şekilde özümseyerek gözleri ve ruhları ufukta, imanın oluşturduğu nimetlere nail olmuş bir hayatı arkalarında miras bırakmışlardır.

Bu tez çalışmasında üzerinde durulan kavramlar ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayattır. Bu kavramlar üzerine bazı felsefeciler ve İslam âlimleri farklı amillerle pek çok fikir ileri sürmüştür. Bu fikirler dönemin ilmî yekûnunu yansıttığı gibi insanlar üzerinde de derin etkiler oluşturmuştur. Bu fikirlerin oluşmasında naklî ve aklî deliller kullanılmıştır. Naklî deliller vahye dayalıdır ve ölüm ve ölümden sonrası için çerçevesi belirlenmiş açıklamaları içermektedir. Aklî deliller ise gözleme, tecrübeye ve daha çok zanna dayalıdır.

Mâtürîdî, ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat kavramlarını sistemleştirdiği bilgi nazariyesi ile açıklamaya çalışmıştır. Bu sayede

dünya hayatını ve ahiret hayatını çok yönlü olarak adalet ve hikmet penceresinden kavramaya çalışmıştır. Mâtürîdî, Müslümanlar arasında tartışılan meselelere daha ilmî bir mecra kazandırmaya katkı sağlayarak siyasi kavgaların fikir ve inanç dünyasına etkilerini azaltmaya çalışmıştır. Bu yönüyle Mâtürîdî'nin katkıda bulunduğu ilmî gelenek gerek İslam'ın doğru anlaşılmasında gerekse Müslümanların inançlarına daha içten sarılmalarında yol gösterici olmuştur.

Bu itibarla farklı ilim dallarında eserler veren Mâtürîdî'nin fikirleri insanlara ışık olmuş ve insanlığa İslam'a giden yolda rehberlik etmiştir. Diğer taraftan insanoglunun hayatı anlamlandırması ölümü ve ölümden sonraki hayatı doğru bir şekilde kavramasına bağlıdır. Bundan dolayı Mâtürîdî'nin perspektifinden ölüm, ölümsüzlük ve ölümden sonraki hayatın ele alınması ve açıklanması önem arz etmektedir. Bu açıdan tez çalışmamızın konuya katkı sunacağı kanaatindeyiz.

2 Araştırmanın Yöntemi Ve Amacı

Bu tez çalışmasında İmam Mâtürîdî'nin ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat hakkındaki fikirleri ele alınmıştır. Ehl-i Sünnet kelimasının bu büyük âliminin fikirlerinin daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle Mâtürîdî'nin hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Bunun için tezin birinci bölümünde Mâtürîdî'nin yaşadığı devrin özellikleri, hocaları, öğrencileri, eserleri ve ilmî metodu kısaca incelenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde ölümün mahiyeti ve insanın ölümsüzlük arzusu ele alınarak konuyla ilgili kavramlar arasındaki ilişkiler ortaya konmuştur. Bunun için kavramların Kur'an'daki anlamlarından faydalanılmıştır. Ayrıca bazı felsefecilerin ve İslam âlimlerinin ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat hakkındaki düşünceleri karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Bu sayede ölüm ve ölümsüzlük problemi üzerine ilim adamlarının düşünce haritası oluşturulmaya çalışılmıştır. Mâtürîdî'ye göre ölümsüzlük inancının dayandığı temeller ele alınmıştır. Mâtürîdî'nin perspektifinden ahiret âleminin varlığı özellikle Te'vîlâtü'l-Kur'an'daki açıklamalarına dayanarak ortaya konmuştur.

Tezin üçüncü bölümünde ise Mâtürîdî'ye göre kabir ahvâli, kıyamet, yeniden diriliş ve ahiret hayatının aşamaları açıklanmıştır. Bunun için Mâtürîdî'nin ayetlere

ve hadislere getirdiği açıklamalar üzerinde durulmuştur. Bu sayede Müslümanlar için büyük önem arz eden ölümden sonraki hayat açıklanmaya çalışılmıştır.

3 Araştırmanın Kaynakları

İmam Mâtürîdî'nin pek çok eseri günümüze ulaşamamıştır. Günümüze ulaşan en nadide eserleri ise kelim alanında kaleme aldığı Kitâbü't-Tevhîd ve tefsir alanında kaleme aldığı Te'vîlâtü'l-Kur'an'dır. Bu nedenle Mâtürîdî ve Mtrdlik zerine telif edilen kitaplarda ve yapılan akademik çalışmalarda temelde bu iki eserden faydalanılmaktadır.

Bu tez çalışmasında araştırma konusu Mâtürîdî'nin ölüm, ölümsüzlük, yeniden diriliş ve ölümden sonraki hayat hakkındaki düşünceleridir. Mâtürîdî farklı ilimlerde eserler veren âlimlerden birisi olsa da kelâmî yönü ön plandadır. Mâtürîdî'nin kelâmî görüşleri ve ortaya koyduğu bilgi nazariyesi her ne kadar Kitâbü't-Tevhîd'de olsa da içerisinde kabir ahvali, kıyamet ve ahiret gibi tezimizin konusu olan kavramlar Te'vîlâtü'l-Kur'an'da sıklıkla ele alınmıştır. Bu nedenle tezimizde Kitâbü't-Tevhîd ile birlikte Te'vîlâtü'l-Kur'an'dan da faydalanılmıştır.

Akademik çalışmalarda ve telif edilen kitaplarda tezimizin konusu olan kavramlar daha çok kronolojik olarak dünya hayatı ve ahiret hayatı alt başlıklarında incelenmiş ve tezimizde bu kaynaklardan da faydalanılmıştır. Ayrıca farklı ilim adamlarının bu kavramlar ile ilgili görüşleri de mümkün oldukça temel eserlerden faydalanılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

4 İmam Mâtürîdî'nin Hayatı Ve İlmî Kişiliği

Bu bölümde İmam Mâtürîdî'nin hayatı, hocaları, öğrencileri, eserleri, ilmî şahsiyeti ve metodu hakkında bilgiler verilmiştir. Bu sayede İslam inanç sisteminde derin izler bırakmış olan Mâtürîdî'nin ilmi şahsiyeti ele alınmaya çalışılmıştır.

4.1 İmam Mâtürîdî'nin Hayatı

Kaynaklarda İmam Mâtürîdî'nin ismi “*Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkandî el-Hanefî*” olarak geçmektedir. Bunun yanında “*Âlemü'l-Hüdâ*”, “*İmâmü'l-Hüdâ*”, “*İmamü'l-Mütekellimîn*”, “*Mûsâhhihu Akâidi'l-Müslimîn*” ve “*Reîsü Ehli's-Sünne*” gibi çeşitli lakaplarla da anılmıştır. Ayrıca İmam, Semerkant şehrine nispetle “*es-Semerkandî*” ve Mâtürîd şehrine nispetle “*Mâtürîdî*” olarak da isimlendirilmiştir.¹

Mâtürîdî, Özbekistan'ın Semerkant şehrinin Mâtürîd mahallesinde doğmuştur. Ölüm tarihi (Ö. 333/944) hususunda ittifak edilmekle birlikte, doğum tarihi konusunda ihtilaf vardır. Yaygın kanaate göre, doğum tarihinin 238/852 yılı olduğu düşünülmekte fakat bazı âlimlere göre 256/870 tarihinde doğduğu bildirilmektedir. Tüm hayatını Ehl-i Sünnet akidesini öğretmeye ve müdafaa etmeye adanmış Mâtürîdî doğduğu şehir olan Mâtürîd'de hayata gözlerini yummuş ve Semerkant'ın Çâkerdîze mahallesinde ulema kabristanına defnedilmiştir.²

Mâtürîdî üzerine çalışma yapan âlimler, Mâtürîdî'nin hayatı ve görüşleri hakkında kapsamlı bilgiler içeren en eski kaynağın en-Nesefî'nin (ö. 508/1115) *Tebîrâtü'l-Edille*'si olduğunu ifade etmektedirler. Bu nedenle söz konusu eser,

¹ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkandî (Çeviren Bekir Topaloğlu, Editör Yusuf Şevki Yavuz), **Önsöz, Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul, 2015, C. I, ss. 13-15; Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed Leknevî, **el-Fevaidü'l-behiyye fî teracimi'l-Hanefiyye : et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1324; Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, Tekin Kitabevi, Konya, 2016, ss. 53-56.

² Ebu Mansur el-Mâtürîdî (Çeviren Bekir Topaloğlu), **Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi**, İSAM Yayınları, Ankara, 2002, ss. XVII-XX.

Mâtürîdî'nin görüşlerinin anlaşılmasında ve Mâtürîdîliğin incelenmesinde Kitâbü't-Tevhîd'den sonra başvurulması gereken bir kaynak olarak kabul edilmektedir.³

4.2 İmam Mâtürîdî'nin Hocaları, Öğrencileri Ve Eserleri

İslâm düşüncesinde büyük bir şöhrete sahip olan İmam Mâtürîdî Mâverâünnehir bölgesinde yaşamıştır. Yaşadığı dönemde çeşitli din, mezhep, felsefe, kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan Mâverâünnehir ve çevresi, ilmî faaliyetler bakımından da oldukça canlıdır. Bu nedenle X. yüzyılda Mâverâünnehir birçok fikrî gelişmenin yaşandığı bir bölgedir.

Mâverâünnehir bölgesindeki ilmî faaliyetler sayesinde İslâm dünyasının farklı coğrafyalarından pek çok âlimle tanışma fırsatını yakalamış olması Mâtürîdî'nin fikrî ve ilmî alanlarda yetişmesine büyük katkılar sunmuştur. Bu imkânları değerlendiren Mâtürîdî, ilim hayatına yaşadığı dönemde İslâm kültür merkezlerinden biri olarak kabul edilen Semerkant'ta başlamıştır. Onun yetiştiği dönemde Semerkant'ta “*Dârü'l-Cüzcâniyye*” adıyla bilinen önemli bir medrese tesis edilmiştir.⁴ Mâtürîdî, Ebû Hanife'nin itikâdî ve fikhî fikirlerinin felsefî ve teolojik temellerinin tartışıldığı bu medresede eğitim görmüştür. Bu münasebetle Mâtürîdî'nin hocalığını yapan âlimlerin Hanefî ekolüne bağlı olduğu ifade edilmiştir.⁵ Mâtürîdî'nin ders aldığı hocaların Ebû Hanife'ye uzanan ilmî silsilesi şöyledir: Ebû Bekir Ahmed b. İshak el-Cüzcânî (250/864?), Ebû Süleyman Mûsa b. Süleyman el-Cüzcânî (ö. 200/816), Muhammed b. Hasan es-Şeybânî (ö. 189/805). Mâtürîdî, bu silsile içinde dördüncü kuşağı temsil etmektedir.⁶ Bunun yanında Mâtürîdî'nin ders halkasına katıldığı fakih ve kelâm âlimlerinden bazıları, Ebû Bekir Ahmed b. İshak b. Subh el-Cüzcânî (ö. 200/815), Muhammed b. Mukâtil er-Râzî, (ö. 248/862), Ebû Nasr Ahmed b. Abbas b. Hüseyin el-Iyâzî (ö. 260/874), Nusayr b. Yahya el-Belhî (ö. 269/881), Ebû Bekir

³ Mehmet Said Özervarlı, **Ebu'l-Muîn en-Nesefî'ye Ait Tebsirâtü'l-Edille'nin Kaynakları**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988, s. 11.

⁴ Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî Nesefî, **Tebsirâtü'l-Edille**, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 496 numaralı el yazmasının fotokopisi.

⁵ Sıddık Korkmaz, **İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 38.

⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Önsöz, Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, ss. 17-18; Leknevî, **el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye : et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye**, ss. 130-131.

Muhammed b. Ahmed b. Recâ el-Cüzcânî (ö. 285/898)'dir.⁷ Bunlardan özellikle Muhammed b. Mukâtil er-Râzî ile Nusayr b. Yahya el-Belhî Horasan'daki en önemli Hanefî fakihlerdendir. Ayrıca söz konusu âlimler İmam Muhammed (ö. 189/805) ve İmam Ebû Yusuf'tan (ö. 182/798) ders alan Süleyman el-Cüzcânî'nin öğrencileridir. Bu yönüyle ilmî silsilesi Ebû Hanîfe'ye ulaşan Mâtürîdî, Hanefî mezhebinin görüşlerini çok iyi anlama ve değerlendirme imkânı bulmuştur.⁸ Bundan dolayı Mâtürîdî'nin ilmî ve fikrî şahsiyetinin oluşmasında Ebû Hanife'nin etkili bir rolünün olduğu ifade edilebilir. Çünkü Mâtürîdî'nin görüşleri incelendiğinde, büyük bir kısmının Ebû Hanife'nin fikrî görüşlerine yakın olduğu görülmektedir. Sonuçta, Mâtürîdî'nin ilmî ve fikrî açıdan zengin bir ortamda neşet ettiğini ve özellikle dönemin Hanefî âlimlerinden etkilendiği söylenebilir.

Dârü'l-Cüzcâniyye Medresesi'nde ilmiyle göz dolduran Mâtürîdî'nin ilmî ve fikrî birikiminden ders halkasına katılan talebeleri faydalanmıştır. Bu sayede etkileri günümüze ulaşan ve İslâm düşüncesine hizmet eden çok değerli âlimler yetişmiştir. Mâtürîdî'nin bazı talebeleri Ebû'l-Kâsım İshak b. Muhammed b. İsmâil es-Semerkandî (ö. 342/954), Ebû'l-Hasan Ali b. Saîd er-Rüstüfeğnî (ö. 345/956), Ebû Muhammed Abdülkerim b. Mûsâ el-Pezdevî (ö. 390/1000), Ebû Ahmed el-İyâzî (ö. IV./X. asrın başları)'dır. Mâtürîdî'nin fikirlerini İslam coğrafyasına yayan ve Ehl-i Sünnet kelâmına katkı sağlayan kelâm âlimleri arasında Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142), Sirâceddîn Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 575/1179), Nureddin es-Sabûnî (ö. 580/1184), Ebû'l- Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ve İbnü'l-Hümmam (ö. 861/1457) gibi isimler anılabilir.⁹

Mâtürîdî, başta kelâm ilmi olmak üzere, hadis, fıkıh, tefsir, mezhepler tarihi, cedel, usûl-ü fıkıh ve Kur'an-tecvid ilimlerinde kaynak niteliği taşıyan eserler telif etmiştir. Bu açıdan Kitâbü't-Tevhîd eseri, Mâtürîdî'nin kelâm, felsefe ve cedel ilim dallarındaki derinliğini; Te'vîlâtü'l-Kur'an ise tefsir, hadis, fıkıh ve akâid ilimlerindeki yetkinliğini ortaya koymaktadır. Mâtürîdî'den söz eden kaynaklar,

⁷ Korkmaz, **İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri**, ss. 10, 89-119.

⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi**, s. XXII.

⁹ Mustafa Saim Yeprem, **İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî**, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1984, s. 257.

eserleri içerisinde çok büyük hacimli kitapların ve birkaç fasikülden meydana gelen küçük risalelerin olduğunu beyan etmektedirler. Fakat bunlardan sadece iki eseri günümüze ulaşabilmiştir: Kitâbü't-Tevhîd ve Te'vîlâtü'l-Kur'an. Bu iki eser dışında pek çok eser çeşitli sebeplerle günümüze intikal edememiştir. Bu nedenle tezimizde istifade ettiğimiz bu iki eser kısaca tanıtılacaktır.

a) Kitâbü't-Tevhîd

Kitâbü't-Tevhîd, Mâtürîdî'nin kelâm ilmindeki görüşlerine yer verilen en önemli telif eserlerinden biridir. Bu nedenle gerek Ehl-i Sünnet akaidini gerekse Mâtürîdî'nin kelâmî görüşlerini bir bütün olarak öğrenmek için söz konusu esere ihtiyaç duyulmaktadır.

Kitâbü't-Tevhîd, epistemoloji (bilgi kuramı), ulûhiyet, nübüvvet ve semiyât gibi kelâmî konuları ele alan bir mukaddime ve beş bölümden oluşmaktadır. Klasik kelâm eserlerinde yer alan imamet/hilafet konusuna değinilmemiştir. Kitâbü't-Tevhîd'in giriş kısmında, naklin ve aklın kullanılmasıyla dinin iyi tanınacağı ve dinin doğru anlaşılmasında delil ve burhanların gerekliliği üzerinde durulmuştur. Eserde beşerî bilginin tanımı, konuları ve bilginin kaynakları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Kitâbü't-Tevhîd'in birinci bölümünde ulûhiyyet konusu, âlemin yaratılmışlığı, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları ve fiilleri konuları ele alınmıştır. Konular Allah'ın varlığı ve birliği ilkesi ekseninde işlenmiş, bu çerçevede tevhîd inancına aykırı olan din ve mezheplerin görüşleri naklî ve aklî delillerle çürütülmeye çalışılmıştır. Konular ele alınırken her bir mezhep ya da şahıs ayrı ayrı eleştiriye tabi tutulmuştur. Bu eleştirilerde genelde İslâm akâidi, özelde Ehl-i Sünnet düşüncesi savunulmuştur. Buna göre birinci bölümün hemen hemen tamamında tevhîd inancına karşı çıkan veya bu inancı bozmaya çalışan felsefî ekol ve dinî mezheplerin eleştirisi yapılmaktadır.¹⁰ Eserin ikinci bölümü, nübüvvet bahsi, nübüvvet müessesesinin ispatı ve insanlar için gerekliliği üzerinedir. Birinci bölümde olduğu gibi nübüvveti inkâr edenlerin görüşleri nakledilerek naklî ve aklî delillerle tek tek çürütülmeye çalışılmıştır. Buna ilave olarak Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvetinin ispatı da ele

¹⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 21-217.

alınmıştır.¹¹ Üçüncü bölüm “*kaza ve kader*” konularına ayrılmıştır. Kader konusu hikmet-sefeh, adl-zulüm kavramları çerçevesinde ele alınmış, kaza ve kaderle ilgili problemler, naklî ve aklî delillerle çözülmeye çalışılmıştır. Konuyla yakından ilgili olarak kulların fiilleri, iradesi, tâati, mâsiyeti, eceli ve rızkı gibi kelâmî konular da ele alınmıştır. Kitabın geneline uygun şekilde kaza ve kader konusunda Ehl-i Sünnetten farklı yollar tutmuş olan Mu'tezile, Kaderiyye ve Cebriyye'nin görüşleri tenkit edilmiştir.¹²

İslâm kelâmının temel konularından olan ahiret (semyyât) konusuna Kitâbü't-Tevhîd'de müstakil bir başlık açılmamıştır. Eserin dördüncü ve son bölümünde, büyük günahlar ve bunları işleyenlerin durumu, tövbe, şefaât, iman ve İslâm terimlerinin mahiyeti gibi bazı temel hususlara istinaden ahiret bahsi ayrıntılı olarak ele alınmıştır.¹³

Genel olarak değerlendirildiğinde, Kitâbü't-Tevhîd, çeşitli dinî ve itikâdî konularda bilgiye dayalı münakaşa ve tenkit yapan, İslâm dışı din ve Ehl-i Sünnet haricindeki mezheplerden, bunların görüşlerinden ve takipçilerinden bahseden temel kelim kaynaklarının başında gelen bir eserdir. Bunun yanında çeşitli felsefî ekollerin görüşleri ve temsilcileri hakkında bilgiler vermektedir. Günümüzde Kitâbü't-Tevhîd'in Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde tek bir yazma nüshası mevcuttur. Bu İslâm klasiği eserin üzerinde yapılan herhangi bir şerh veya haşiye çalışması da bulunmamaktadır. Felsefî yönünün varlığı, dinler tarihi kitabı ve özellikle din ve mezheplere yönelik bir reddiye niteliğine bürünmesi, Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde istilalar sonucu Mâverâünnehir'deki dinî eserlerin tahrip edilmesi ve Mâverâünnehir'in Bağdat, Basra ve Kûfe gibi ilim ve kültür merkezlerine uzak olması gibi nedenlerden dolayı asırlar boyunca neşredilmeyen Kitâbü't-Tevhîd ilk kez Fethullah Huleyf tarafından 1970 senesinde matbu hale getirilmiştir. Daha sonra Bekir Topaloğlu ve Muhammed Arûcî tarafından aynı nüsha esas alınarak yeniden

¹¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 221-272.

¹² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 275-413.

¹³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, ss. 418-520.

tahkik edilmiş ve Arapça metni ile neşredilmiştir. Türkçeye ilk tercümesi Hüseyin Sudi Erdoğan ve güncel bir tercümesi ise Bekir Topaloğlu tarafından yapılmıştır.¹⁴

b) Te'vîlâtü'l-Kur'an

Mâtürîdî'nin tefsirini meşhur adı Te'vîlâtü'l-Kur'an'dır. Bu eser, tefsir ilmi yanında kelâm, felsefe, mezhepler tarihi, fıkıh, hadis ve birçok İslâmî ilim alanında bilgiler içeren en önemli temel eserlerden biridir. Te'vîlâtü'l-Kur'an, günümüzde yapılan akademik çalışmalarda Ehl-i Sünnet inanç sistemini sağlam ve güvenilir bir zemine oturtan ve bu konuda kaleme alınan ilk Kur'an tefsiri olarak kabul edilmektedir.¹⁵ Dirayet metoduna dayalı ilk tefsir olarak da kabul edilen bu eserden, kaynaklarda Te'vîlâtü'l-Kur'an, Kitâbu Te'vîli'l-Kur'an, Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye fî Beyânî Usûli Ehl-i Sünneti ve Usûli't-Tevhîd, Te'vîlât-ü Ehli's-Sünne, Te'vîlât-ü Ebî Mansûr olarak da bahsedilmektedir.¹⁶

Te'vîlâtü'l-Kur'an'ın büyük bir kısmı Türkiye'de olmak üzere dünyanın çeşitli kütüphanelerinde kırk kadar yazma nüshası mevcuttur. Eserin tam neşri Suriyeli Fâtîma Yusuf Heymî ve Mecdî Bâsellüm tarafından tahkik edilerek Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim el-Musemmâ Te'vîlatu Ehl-i's-Sünne ismiyle Beyrut'ta yayımlanmıştır. Te'vîlâtü'l-Kur'an'ın Bekir Topaloğlu başkanlığında bir komisyon tarafından yeni bir neşri yapılarak ilk cildi 2004 yılında İstanbul'da çıkmış, tamamı ise 17 cilt olarak 2010 yılında yayımlanmıştır.¹⁷

4.3 İmam Mâtürîdî'nin İlmî Metodu

Tefsir, fıkıh ve fıkıh usûlu gibi pek çok İslâmî ilimle meşgul olan Mâtürîdî kelam ilmine getirdiği yenilikler ve açılımlar nedeniyle daha çok kelamcı kimliğiyle meşhur olmuştur. Bunun nedeni ise Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnetin görüşlerine kelam yöntemini vukûfiyetle tatbik etmesidir.

¹⁴ Recep Önal, *Mâtürîdî'ye Göre İslam Dışı Dinler*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 18.

¹⁵ Celal Kırca, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, Marifet yayınları, İstanbul, 2009, ss. 124-125.

¹⁶ Nesefî, *Tebsirâtü'l-Edille*, I, ss. 398, 473

¹⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi*, s. XXX; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. I, s. 15.

Hiz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra İslâm dünyası özellikle siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda pek çok gelişmelere sahne olmuş, bunun neticesinde de İslâm dünyasında dinî anlama ve yorumlama konusunda birbirinden farklı itikâdî, fikhî, siyâsî ve felsefî mezhep ve akımlar ortaya çıkmıştır. Bunlara zemin hazırlayan toplumsal olaylar ve görüş ayrılıkları ise hilafet/imamet, Cemel ve Sıffin iç savaşları ve Emevilerin baskıcı siyaseti etrafında şekillenmiştir. Sonuçta, imamet, iman-küfür-tekfir, iman-amel-günah, mü'min-kâfir-fâsık ve kader-cebir-irade gibi konular kelimcilerin çok fazla üzerinde durduğu kelam problemleri haline gelmiştir.¹⁸ Bu süreçte ilk olarak Hâriciyye, Şia ve Mürcie gibi siyasi mezhepler oluşmuştur.¹⁹ Bu durum İslam dünyasındaki ayrılıkların esasında siyasi görüş farklılıklarından oluştuğunu göstermektedir. Siyasi ihtilafların ve İslam coğrafyasının genişlemesi ile İslam toplumuna dışarıdan etki eden kültürel, itikâdî ve sosyal amiller neticesinde İslâm dünyasında itikâdî mezhepler de ortaya çıkmıştır. Bu durum sonucunda dinî konularda çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır.²⁰ Müslümanlar arasında geçen tartışma ve münazaralar “Allah'ın sıfatları ve isimleri”, “sıfat-zat ilişkisi”, “teşbih-tecsm inancı”, “kelimetullah”, “halku'l-kur'an”, “kader ve hür irade” gibi konulardır. Ayrıca Hint ve İran kültürleri ile Yunan felsefesine ait temel eserlerin telif ve tercüme edilmesiyle İslâmî olmayan düşünce tarzı İslâmî tefekküre girmiştir. Bu durum, felsefî, kelâmî, gaybî ve zahirî birçok yeni fikir ve yaklaşımın ortaya çıkarak bidat görüşlerin, sapmaların ve İslâm'a karşı zararlı ve yıkıcı birçok grubun da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu ortamda doğup büyüyen Müslüman âlimler farklı sahalarda ortaya çıkan yeni tartışma konularını izah ederken farklı din mensuplarına İslâm'ı anlatmaya çalışmış ve İslâm'a savaş açmış grupların saldırı ve ithamlarına karşı İslâm'ı savunmuşlardır. Bu ve buna benzer pek çok amil, İslâm toplumunda Cebriyye, Cehmiyye, Kaderiyye, Mu'tezile ve Selefiyye gibi çeşitli itikâdî mezheplerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²¹

¹⁸ Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî (Çeviren Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004; Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak Eş'arî (Çeviren Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), **Makalatü'l-islamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

¹⁹ Muhammed Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2018.

²⁰ Kâmil Güneş, **İslâm Düşüncesinin Şekillenmesinde Akıl ve Nass**, İstanbul, 2003, ss. 150-151.

²¹ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, ss. 21-76; Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 98.

İslâm çatısı altında ortaya çıkan siyasî ve îtikâdî mezhepler, dini anlama, yorumlama ve savunmada birbirinden farklı görüşler, yaklaşımlar ve yöntemler ortaya koyarak kendilerine has sistemler geliştirmişlerdir. Bu sistemleri oluşturan fırkalar, Mu'tezile'nin başını çektiği dini anlama ve yorumlamada aklı ön planda tutan akılcılar (rasyonalistler) ve Selefiyye'nin öncülük ettiği nakli ön planda tutan nakilcilerdir (muhafazakârlar).²² Mu'tezile mensupları, ilahiyat alanına aklın rolünü ve hakemliğini sokmuş, iman esaslarını aklî deliller ve izahlarla açıklamaya çalışmışlar, aklın nakil ile çatışması söz konusu olduğunda, nakli değil aklı tercih etmişler, aklın kaideleriyle tenakuz halinde olduğunu düşündükleri nasları (ayet ve hadisleri) tevil ederek farklı manalara yorumlamışlardır. Selefiyye ise ilahiyat konularında akıl ve reyin kullanılmasını tasvip etmeyerek teville karşı çıkmışlar, nasların yeterli olacağını ve bu nedenle aynen kabul edilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu iki mezhebin ortaya çıkış nedenlerini anlamada söz konusu dönemde bid'at ehlinin kendi görüşlerini kabul ettirebilmek için her vasıtaya başvurması, nakli te'vil etmesi ve her türlü aklî ve felsefî delile sarılması önemli bir ayrıntıdır.²³

Mu'tezile'nin akılcı yaklaşımlarına karşı çıkan Selefiyye pek başarılı olamamıştır. Çünkü Mu'tezile, Me'mun (198-218/813-833), Mu'tasım (218-227/833-842) ve Vâsık (227-232/842-847) gibi Abbasî Devleti hükümdarları tarafından desteklenmiş ve bu dönemde devletin resmî mezhebi haline gelmiştir. Bazı Mu'tezile âlimleri diğer görüş mensuplarının kendi mezheplerinin görüşlerini kabul etmesi için siyasi güçlerini kullanmışlardır.²⁴ Buna göre M. IX. yüzyılda dini anlama ve yorumlamada iki zıt anlayış olan Selefiyye'nin nakilciliği ile Mu'tezile'nin akılcılığını uzlaştıracak ve orta bir yol tutacak yeni yaklaşımlara İslam dünyasında ihtiyaç duyulmuştur. Bu anlayışın inkişaf ettiği dönem ise M. X. yüzyıldır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Ebu'l Hasan el-Eş'arî'nin başını çektiği bazı âlimler bu amacı gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Her iki âlim de akla uyan ve nakle

²² W. Montgomery Watt (Çeviren Ethem Ruhi Fırlı), **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1998, s. 344.

²³ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 40.

²⁴ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 44; Ahmed Emin (Çeviren Ahmet Serdaroğlu), **Fecrü'l-İslâm**, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, s. 298.

mutabık olan bir sistem ortaya koyarak akılcıların ve nakilcilerin çatışmasına son vermeye çalışmışlardır.²⁵

Bazı âlimler Mâtürîdî'nin görüşlerini hocaları vasıtasıyla Ebû Hanife'nin usulde (itikad) ve fûrûda (fıkıh) ortaya koyduğu fikrî temeller üzerine tesis ettiğini ifade etmektedirler. Dolayısıyla bu ekolün asıl kurucusunun Ebû Hanife olduğu, Mâtürîdî'nin ise Onun vaz ettiği esasları naklî ve aklî delillerle tahkik ve tafsil ettiği ifade edilmektedir.²⁶ Ebû Hanife, İslâm düşüncesinde ortaya çıkan farklı din anlayışları içerisinde nakli ve aklı birleştirerek ifrat ve tefrit arasında bir yol tutan “akılcı-hadarî” din anlayışının en önemli temsilcilerinin başında gelmektedir. Temelleri Ebû Hanife tarafından atılan bu anlayışın epistemolojik, teolojik ve felsefî olarak temellendirilmesini Mâtürîdî gerçekleştirmiştir. Ebû Hanife ile Mâtürîdî arasında bir asrı geçen zaman dilimine karşın Ebû Hanife'nin îtikadî ve fikhî mirası talebelerince Mâverâünnehir bölgesine taşınarak Mâtürîdî'ye ulaşmıştır. Mâtürîdî, Ebû Hanife'nin fikirlerini ve rey metodunu savunmakla kalmamış, aynı zamanda Onun görüşlerini sistematik hale getirmiştir. Mâtürîdî'nin tevarüs ettiği ilmi birikimle birlikte geleneğin vasfını tamamen değiştirerek yeni bir sistem ortaya koyduğu ve meseleyi askıda bırakmayarak süreklilik arz eden çözümler sunduğu belirtilmektedir.²⁷ Buradan yola çıkarak Mâverâünnehir bölgesinde Ebû Hanife'nin fikrî yaklaşımı üzerine Ehl-i Sünnet akidesinin Mâtürîdî tarafından sistemleştirildiği ifade edilmiş ve kullandığı metot sebebiyle Mâtürîdiyye'nin farklı bir mezhep ve bir kelam mektebi olduğu belirtilmiştir.²⁸ Mâtürîdî, Ebû Hanife'nin îtikâda dair fikirlerini el-Fıkhu'l-Ekber, el-Fıkhu'l-Ebsat, er-Risâle ve el-Âlim ve'l-Müte'allim ve el-Vasiyye gibi risalelerinden tetkik edip yeniden yorumlamaya çalışmıştır.²⁹

Mâtürîdî, kelam ilmindeki çalışmalarında naklî delillerin yanında tarihî, sosyal ve semantik birtakım deliller de kullanarak problemleri çözmeye çalışmıştır. Mâtürîdî, kelam ilminin gerekli ve caiz olduğunu Kur'an'dan hareketle ortaya koymaya çalışmıştır. İslâm'ın inanç esaslarını inkârcılara karşı savunmak amacıyla

²⁵ Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, s. 151.

²⁶ Neseff, **Tebşirâtü'l-Edille**, I, s. 468.

²⁷ Mehmet Malkoç, **Klasik Dönem Mâtürîdiyye'de Kıyâmet ve Âhiret**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2009, ss. 1-2.

²⁸ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 54.

²⁹ Ebû Zehra, **Mezhepler Tarihi**, ss. 165-166.

Mâtürîdî, inkârcılarla tartışan Hz. İbrahim'in üslubuna işaret ederek Te'vîlâtü'l-Kur'an'da kelâm ilminin caiz ve gerekli olduğunu ifade etmiştir.³⁰ Bu amaçla Mâtürîdî, “Siz, bildiğiniz bir konuda tartışınız”³¹ ayetini delil olarak ortaya koymuştur ve kelam ilminin liyakat gerektirdiğini belirtmiştir³². Ayrıca bazı ayetlerin³³ de din konusunda kâfirlerle tartışmanın caiz olduğuna dair delil teşkil ettiğini ifade etmektedir.³⁴ Hayatını İslam'ın doğru anlaşılmasına ve anlatılmasına adan Mâtürîdî, İslam inanç esaslarının ve delillerinin tam ve doğru olarak bilinmesinin elzem olduğunu benimsemiştir. Bu yönüyle Mâtürîdî kelam ilmi üzerinde özellikle durarak peygamberlerin misyonlarının gereği olarak Hz. Peygamber'in (sav) varisi âlimlerin de İslam'ı gerek içeriden gelen taarruzlara ve gerekse İslam dışı saldırılara karşı bütün delilleriyle ve metotlarıyla savunmaları gerektiği üzerinde durmuştur. Mâtürîdî kelâmî konularda tartışmanın ve akıl yürütmenin mubah ve gerekli olduğu konusunda ilim erbabını cesaretlendirerek bu tartışmalardan kaçan Müslümanların sarıldıkları sebebin aslında cahillik olduğunu

³⁰ “Rabbi hakkında tartışmaya giren kimse mealindeki ifadede, kelam ilmi alanında fikir beyan etme, ilmi tartışmaya girme ve istidlalde bulunmanın mubah oluşuna dair delil bulunmakta ve sözü edilen konuda fikir beyan etmeyi doğru bulmayan kimselere cevap verilmektedir. Evet, bu husus öyledir, çünkü biz bütün inkârcıları Allah Teâlâ'nın birliğine, teklik ve yeganeliğin sadece Ona özgü olduğunu benimsemeye ve Allah hakkındaki bu gerçeği zihinlere yerleştirmeye çağrı yapmakla emrolunmuş kimseleriz. Tarih boyunca bütün peygamberler, kâfirleri Allah'tan başka tanrı bulunmadığı, O'nun tek ve ortaksız olduğu gerçeğini kabul etmeye davet etmekle emrolunmuşlardır. Sözü edilen kimseleri tevhid inancına davet ettiğimizde mutlaka bizden delil isteyecekler, bu ilkenin açıklanmasını ve olduğu gibi ortaya konulmasını talep edeceklerdir, ta ki durum kendi zihinlerine ve gönüllerine yerleşmiş olsun. İşte bu faaliyetler ancak ilmi tartışma ve istidlal yoluyla imkân dâhiline girer. Bu sebeptir ki kelam ilmi alanında söz sarf etmenin ve ilmi tartışmaya girişmenin sakınca taşımadığını belirttik.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. II, s. 191; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. VIII, ss. 387-388.

³¹ Âl-i İmran, 3/66.

³² “İşte siz böylesiniz; hadi hakkında bilginiz olan konuda tartışınız. Yani belirttiğimiz meseleleri... Bu ayet, dinde bir konunun bilgiye dayalı olarak tartışılabilirliğine işaret etmektedir. Burada o insanların, bilgi sahibi olmadıkları bir konuyu tartışmalarını yasaklamaktadır. Nitekim peygamberler de kendi kavimleriyle tartışmışlardır. İbrahim aleyhisselam kavmi ile Allah hakkında tartışmıştır. Hz. Musa aleyhisselam da kavmiyle tartışmıştır. Din konusunda kavmi ile tartışmayan bir peygamber yoktur. İşte bu durum, dinde deliller bağlamında tartışmayı uygun bulmayan kimselerin bu iddialarının yanlış olduğunu göstermektedir.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. II, s. 362.

³³ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “İçlerinden haksızlığa sapanlar dışında Ehli Kitapla mücadelenizi sadece en güzel yolla sürdürün ve deyin ki: “Bize indirilene de size indirilene de inandık. Bizim tanrımız da sizin tanrınızda birdir. Biz Ona teslim olmuşuzdur.”; Nahl, 16/125: “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle tartış. Kuşkusuz senin Rabbin, yolundan sapanların kim olduğunu en iyi bilendir; O, doğru yolda bulunanları da çok iyi bilir.” Ankebût, 29/46:

³⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XI, ss. 155-156; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. VIII, ss. 241-245.

ifade etmiştir.³⁵ Bununla birlikte aklın ortaya çıkarması imkânsız olan hususlarda ise tefekkür etmenin ve tartışmanın yanlış olacağını da beyan etmektedir.³⁶

Mâtürîdî'ye göre dini bilmenin temel esasları, akıl ve nakildir. Aklın yardımı olmadan, duyular ve haber gerçek bilgiyi elde edemez. Bununla birlikte Mâtürîdî, akıl yerine aklın tefekkür eden işlevsel hali olan “*nazar*” kelimesini kullanmaktadır. Çünkü Mâtürîdî'ye göre nazar, hem eşyâ üzerinde araştırma ve düşünceyi hem de akli kullanmayı birlikte ifade etmektedir. Mâtürîdî, bilginin kaynaklarını ele alırken, aklın bilgi üretme gücünü, analiz ve sentez yapma yeteneğini “*akl-ı nazarî*” ifadesiyle kavramsallaştırmaktadır. Ona göre önemli olan, bir insanda sadece aklın bulunması değil, mevcut aklın kullanılması ve bilginin elde edilmesidir. Mâtürîdî'ye göre aklını kullanan insan nakle ihtiyaç duymaksızın dış dünyadan hareketle Allah'ı bilebilir. Çünkü Allah'a ve O'nun elçilerine iman etmenin yolu aklî tefekkürle sağlanır. Ona göre Allah'a iman etmek, naklen değil aklen vaciptir; akıl asıl, nakil ise fer'dir. Bununla birlikte Mâtürîdî'ye göre akıl muhtaç olunan her şeyin bilgisini veremez. Duyular gibi aklın da bir sınırı vardır. Akıl, arzu, dürtü, alışkanlık, çevre ve toplum gibi dış ve iç faktörler tarafından etkilenir. Sonuçta da kendi alanında olan şeylerin bile gerçek bilgisini vermekte başarısız kalır. Akıl, nesneleri genel bir şekilde kavrayabilir fakat özel yanları ile kavrayamaz, bunun için nakle ihtiyaç duymaktadır. Bu da peygamberlere indirilen “*vahiy*” dir. Akıl, ibadetlerin keyfiyetini bilemez ve ölüm sonrasını yani ahiret hallerini açıklamak hususunda yeterli değildir.

³⁵ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye soracak olsan, mutlaka ‘Allah’ diyeceklerdir. De ki; ‘Bütün övgüler Allah’a mahsustur; ama onların çoğu bilmez.’” Lokman 31/25; “Onlar, bilmek için bilgi kaynaklarından akıl yürütmeyi ve düşünmeyi terk ettikleri için bilmezler. Dolayısıyla bunlar mazur da görülmezler. Eğer söz konusu beyan, bu anlama gelirse hakikat manasında onların bilgileri bulunmadığın, ifade eder. Fakat onlar bilgi kaynaklarından akıl yürütmeyi terk ettikleri için mazur görülmezler.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü'l-Kur’an Tercümesi**, C. XI, ss. 284-285.

³⁶ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruhun ne olduğunu ancak Rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir.” İsrâ 17/85; “Hz. Peygamber’den rivayet edilen şu hadiste olduğu gibi: ‘Allah’ın yarattıkları hakkında düşünün, fakat yaratıcının (zâtı) hakkında düşünmeyin’. Çünkü Allah’ın zâtı idrak edilemez, idrak edilemeyen hakkında düşünmek, ancak körlük, şaşkınlık ve hayreti artırır. Fakat idrak edilebilen ve akledilen bilgilere dalmaktan yasaklanmamıştır. Belirttiğimiz gibi bu meselenin aslı, din hakkında konuşmanın ve birçok ayet hakkında kelâm ilmine dalmanın mubah olmasıdır. Bunlardan biri yüce Allah’ın şu beyanıdır: ‘Onlarla en güzel bir şekilde mücadele et’ benzer başka ayetler de vardır.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü'l-Kur’an Tercümesi**, C. VIII, ss. 385-388.

Dini yükümlülüğün temeli akıl değil, nakildir. Dolayısıyla, dinin hükümlerini belirlemede nakil asıl, akıl ise fer'dir.³⁷

Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'an'da takip ettiği yöntem dikkatlice incelendiğinde, ayetleri anlama ve yorumlamada tefsir ve te'vîl³⁸ olarak iki yöntemi takip ettiği görülmektedir. Ayetlerin açıklamasında; Hz. Peygamber'den ya da sahabeden bir rivayet varsa bunu ayetin tefsiri olarak, âlimlerin bir görüşü varsa bunu ayetin bir te'vili olarak ortaya koymaktadır.³⁹ Buna göre Mâtürîdî tefsir ve te'vîl arasında ayırım yapmakta ve bu iki yöntemi birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcısı olarak takdim etmektedir. Mâtürîdî'nin Kur'an ayetlerinin yorumunda nüzûl dönemini ve ortamını, yorumcunun yaşadığı dönemi ve tecrübelerini ve yaşanan anın sorunlarını dikkate aldığını görmek mümkündür.⁴⁰ Bu tür yaklaşımlarda bulunurken O, ayetin farklı kıraatlerini, kelimelerin ıstılahlarını ve Kur'an'ın diğer

³⁷ Ramazan Altıntaş, **Mâtürîdî Kelam Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi**, Marife, 2005, yıl 5, sayı 3, ss. 233-245.

³⁸ Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. VII, s. 69: "Tevîl, her şeyi işin başlangıcına çevirmektir."

³⁹ Mâtürîdî'ye göre tefsir ve te'vîl: "Te'vîl ile Tefsir Arasındaki Fark. Te'vîl ile tefsir arasındaki fark beyan edilen şu husustan ibarettir: Tefsir ashaba, te'vîl ise âlimlere ait bir iştir. Bunun manası şudur ki sahabe-i kiram çeşitli meclislerde bulunmuş, birçok hadiseye şahit olmuş ve Kur'an'ın hangi olay veya mevzu hakkında nazil olduğunu bilmişlerdir. Binaenaleyh onların ayeti tefsir edişleri büyük önem arz etmektedir, çünkü onlar olup biteni görmüş ve olaylarda hazır bulunmuşlardır. Zaten ayetten kastedilen de budur. Burada ilahi beyanın neyi amaçladığını bilmek bir şeyi görmeye benzer ki bu husus işin iç yüzünü bilenden başkası için mümkün değildir. Nitekim bu manaya bağlı olarak şöyle buyurulmuştur: "Kur'an'ı şahsi görüşüyle tefsir etmeye kalkışan kimse (cehennemdeki yerine şimdiden) hazırlansın" Çünkü öylesi yaptığı tefsir konumundaki açıklamasına Allah'ı şahit tutmaktadır. Te'vile gelince, bu kelimenin manası bir hususun varacağı nihai noktayı açıklamaktan ibarettir. Te'vîl "âle-yeûlu" kökünden alınmıştır, "rücu eder, şu sonuca varır" anlamında. Ebu Zeyd'in ifadesiyle te'vîlin manası şudur: Eğer bu, Allah'tan başkasına ait bir söz olsaydı şu anlamlara gelirdi. Burada sözü muhtemel manalara yönlendirmek bahis konusudur. Sözü edilen bu te'vîl yönteminde tefsirde olduğu kadar şiddetli bir sakındırma gündeme gelmez, çünkü bunda Allah adına açıklama yapmak gibi bir durum yoktur, zira kişi murad-ı ilahiden haber vermemekte ve Allah bu beyanı ile şunu murad etti", yahut da "şunu kastetti" dememekte, sadece şöyle bir ifade kullanmaktadır: Bu ilahi beyan şu ve şu manalara yönelik ihtimaller taşımaktadır, benim bu söylediklerim insanoğlunun dile getirebileceği hususlardandır, Kur'ani beyanın içerdiği hikmeti bilen sadece Allah'tır. Burada anlatmaya çalıştığımız hususun bir örneği şudur: Müfessirler Cenabı Hakk'ın "elhamdülillah" kelamı hakkında farklı görüşler ileri sürmüştür. Bir kısmı, Allah kendini övmüştür" demiş, bir kısmı da, "Övülmesini emretmiştir" şeklinde görüş beyan etmiştir. Burada, Allah şu manayı değil, bu manayı kastetmiştir" diyen kimse sözü edilen cümleyi tefsir etmektedir. Te'vîl ise kişinin şöyle demesiyle oluşur: "Buradaki hamd Allah'a sena ve övgü manasına ihtimal taşıdığı gibi Ona şükretmeye yönelik bir emir konumunda da olabilir; Allah neyi murad ettiğini ancak kendisi bilir." Sonuç olarak tefsir tek yönlüdür, te'vîl ise birden fazla manalara ihtimal taşımaktadır." Bkz. Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, ss. 27-28.

⁴⁰ Şaban Ali Düzgün, **Matürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi**, Kelam Araştırmaları, 2012 10:1, ss.1-18.

ayetlerini, Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini ve sahabe sözlerini dikkate alarak açıklamalarda bulunmuştur.

Mâtürîdî, İslam coğrafyasında kelam ilminin gelişmesinde ve öneminin ortaya konmasında büyük çaba sarf etmiştir. İslam inanç esaslarını ve İslam mefkûresini açıklamada ve savunmada itidalli bir yol takip etmiştir. İslam dışı din ve fikirlere karşı daha akılcı bir yaklaşım sergilemekte iken İslam coğrafyasında ortaya çıkan kelâmî mezheplere karşı ise daha çok naklî deliller getirmektedir. Bu yaklaşımın bizatihi kendi dahi Mâtürîdî'nin aklî yaklaşımını ortaya koyma açısından önemlidir. Mâtürîdî'nin akılcı yaklaşımı nakli kullanmasında ve yorumlamasında ortaya çıkmaktadır.⁴¹

Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde çok farklı konular kelam âlimlerince tartışılmıştır. Her ne kadar bu müzakereler kelam ilmine ve fikriyatına zenginlik katsa da çoğu zaman İslam coğrafyasında ayrılıkları tetiklemiştir ve dışarıdan gelen taarruzlara karşı İslam dünyasını zayıf bırakmıştır. Bu tartışmaların sonuçlanamamasının temelinde siyasi etkiler ve takip edilen metot farklılıkları yatmaktadır. Diğer taraftan İslam kelam anlayışının bu dönemde sistematik olarak yeterli olgunluğa eriştiği de söylenemez. Bu bilgiler ışığında, yaşadığı dönemde Mâtürîdî'yi parlatan yönlerinden biri de ortaya koymuş olduğu bilgi nazariyesidir. Bu görüşe göre bilginin kaynağı, mahiyeti, elde ediliş yolu ve geçerliliği kelâmî bir fikir beyan etmek için oldukça elzemdir. Bundan dolayı Mâtürîdî, bilginin önemini ortaya koyarak Kitâbü't-Tevhîd'in giriş bölümünde bilgi nazariyesini etraflıca açıklamıştır.⁴² Zira bilginin elde edilmesi inancın sağlam zemine oturmasının anahtarıdır. Mâtürîdî sadece kelam ilmiyle ilgilenmemiş aynı zamanda fıkıh ve tefsir sahasında da önemli eserler telif etmiştir. Kelam ilmine dair geliştirdiği akla, duyulara ve habere dayalı bilgi nazariyesini farklı ilim dallarına da uygulama gayreti içerisinde olmuş, farklı ilim dallarını aynı yaklaşımlarla bir araya getirmiştir. Mâtürîdî farklı ilim dallarında sistemleştirdiği yaklaşımını ve yeniden tesis ettiği

⁴¹ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, **Matürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Matürîdî ve Ebu'l-Mu'in Neseî**, AÜİFD, 27, s. 285.

⁴² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi**, ss. 9-17.

İslam ilim metodolojisini ortaya koyduğu aklî terimlerle sağlamlaştırmıştır.⁴³ Farklı ilim dallarında ortaya koyduğu bu üslup ve dil Onun İslam ilimlerinin ve fikriyatının tüm Müslümanlar tarafından doğru anlaşılması talebini gerçekleştirme çabasının bir sonucudur. Bu ise kelam, fıkıh ve tefsir gibi ilim dallarının ilmî inceliklerinin kavranmasını kolaylaştırmış ve Müslümanların çoğunluğu tarafından Mâtürîdîliğin benimsenmesinde etkili olmuştur.

Mâtürîdî yaşadığı dönemde kelâm ilmini siyasi etkilerden korumaya çalışması, kelâmî konuları nakil ve akıl dengesinde çözüme kavuşturma çabası ve usûl-i selâse planında Ebû Hanife'nin el-Fıkhü'l-Ekber'inde ele alınan ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât konularını Kitâbü't-Tevhîd'in temeli oluşturarak kelam ilmine sağlam bir mecra kazandırma gayreti yönüyle İslam dünyasında itibar kazanmıştır.⁴⁴ Kendinden sonraki bazı kelam âlimleri de Mâtürîdî'nin yolundan giderek pek çok önemli konuda faydalı eserler neşretmişlerdir.

⁴³ YAZICIOĞLU, **Matürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Matürîdî ve Ebu'l-Mu'in Nesefî**, ss. 284-285.

⁴⁴ Yusuf Şevki Yavuz, **usul-i selase**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 42, s. 212.

BİRİNCİ BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ÖLÜM VE ÖLÜMSÜZLÜK PROBLEMİ

1 Ölüm ve Ölümsüzlük Problemi Hakkındaki Tartışmalara Genel Bakış

Pratik hayatta ölüm daha çok edebiyatçıların, güzel sanatlarla uğraşanların, tabiplerin ve vaizlerin ilgi alanlarına girmektedir. Ölüm hakkındaki konuşmaların büyük bir kısmı edebiyatçıların, sanatkârların yahut bir vaizlerin üslubu ile gerçekleşmektedir. Öyle olunca her toplumda ölüm ile ilgili ciltler dolusu eserler kaleme alınmıştır. Ancak bu konuda daha çok filozoflar ve mütekellimler derin düşünceler üretmişlerdir.

Biyolojik ölüm, insanların günlük hayatlarında sıkça şahit oldukları gerçeklerdendir. Kur'an'da “*Her nefis ölümü tadacaktır*”⁴⁵ beyanıyla bildirilmektedir. Bütün canlıların ayette ilan edilen ilahî yasa gereği zamanı geldiğinde ölüm köprüsünden birer birer geçtiklerini görmekteyiz. Öyle olunca ölümün her canlı için gerçekleşmesi mukadder olan bir gerçeklik olduğunu söyleyebiliriz.

Ölüm, canlıya canlılık fonksiyonu veren ruhun bedenden ayrılmasıdır. Ruhun bedenden ayrılmasından sonra ölüm meydana gelmekte, ölümlerle birlikte bedendeki organların fonksiyonları sonlanmaktadır. Ahirete inanmayan insanların dahi ruhun bedenden ayrılmasından hemen sonra cesedin bozulması ve toprakla bütünleşmesine şahit olmaları, yaşama arzusunun ise fitri bir duygu olması nedeniyle ölenlerin akıbeti hakkında ciddi düşünce ve yorumlara yol açmıştır. Kaldı ki insan ölümden sonraki âlemde ebedi hayatı arzuladığı gibi bu dünyada da eserleriyle yaşamayı (sosyal ölümsüzlük) ve dost ve yakınları tarafından unutulmamayı arzu etmektedir. İnsanoğlunun “ab-ı hayat” ile ilgili ürettiği efsaneler bu ebedilik duygusu ile meydana geldiği gibi Firavunların her türlü zulüm ve işkence ile insanlara inşa ettirdikleri piramitler de aynı amaçla inşa ettirilmiştir.⁴⁶

⁴⁵ Âl-i İmran, 3/185.

⁴⁶ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat*, Konya, 1991, ss. 127-128.

“Ölümsüzlük kavramı ruhun veya insan kişiliğinin ölümden sonra belirli bir biçimde var olduğunu ve var olmaya devam ettiğini öne süren öğreti anlamına gelmektedir.”⁴⁷ Ölümsüzlük düşüncesi ile ilgili tartışmalar Kelam ve felsefede daha çok nefis veya ruh kavramı ile birlikte tartışılmıştır. Bu konuda antik Yunan düşüncesinden itibaren iki farklı düşünce ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi ruhu ve her türlü maneviyatı inkâr eden materyalistlerin görüşü diğeri ise insanı ruh ve bedenden müteşekkil bir varlık kabul edenlerin görüşüdür. Şimdi bu iki farklı görüşü detaylı olarak inceleyebiliriz.

1.1 Materyalistlerin Ruh İle İlgili Görüşleri

Materyalist dünya görüşüne sahip olanlara göre ruh insanda ruh diye bir şey yoktur. Vicdan, düşünce ve diğer bütün şuur faaliyetleri dimağın eseridir. İnsanın donanımı ile hayvanın donanımı arasında fark yoktur. İnsan ile hayvan arasında sadece derece farkı vardır. İnsan daha yüksek derecede bir canlıdır. Her şey maddenin eeseridir.

Yunan filozoflarından Demokritos ruhu ateş zerrecilerinden oluşmuş bir küme olarak tanımlamaktadır. Revâkilere göre nefis sıcak buhar şeklinde bir cisimdir. Bu dünyârlere göre ölüm yok olmaktır. İnsanların ölümü hayvanların ölümü ve otların kuruması gibidir.⁴⁸

Aristo’nun nefis ile ilgili tanımı⁴⁹ da maddecilerin görüşlerine oldukça yakındır. Ona göre nefis bilkuvv ve hayat sahibi tabii bir cismin kemale ulaşan ilk neticesidir. Aristo’ya göre insan tek cevherden oluşur. İnsan için nefis ve cisim diye iki cevherden bahsedilemez. Nefis formdur nesnesi ise bedendir. Bedenin yok olmasıyla nefsin de yok olur. Maddenin yok olmasından sonra formun baki düşünülemez.⁵⁰

⁴⁷ Toprak, **Ölümden Sonraki Hayat**, Konya, 1991, s. 20.

⁴⁸ Ebu Muhammed el-Gazzâlî, **İhyâu Ulûmi’-d-Din**, Kahire, 1939, C. IV, ss. 477-478.

⁴⁹ Aristoteles (Arapçaya Çeviren Ahmet Fuat el-Ehvanî), **en-Nefs**, Kahire, 1949, ss. 42-43.

⁵⁰ “Ruh konusunda materyalist düşüncelere sahip olan düşünürler de aslında ebedilik arzusu yok değildir. Bu duygu onlar da dahil olmak üzere farklı şekillerde tezahür etmektedir. Mesela ihtiyarlık döneminde her babanın evladının bir şekilde neslinin devamını sağlayacağına inanması ve bununla övünmesi, biyolojik ölümsüzlük duygusunun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Öbür taraftan ruhun bekasına inanan veya inanmayan pek çok kimsenin kalıcı eserler bırakmaları ve onlara adlarının verilmesini istemeleri de sosyolojik anlamda ebedilik duygusunun tezahürleri olarak

Modern çağ düşünürlerinden David Hume, ölüm sonrası ile ilgili bilgi sahibi olunamayacağını, bundan dolayı ölüm sonrasındaki yaşamı anlamaya yönelik her türlü çabanın insanları belirsizliğe ve korkuya savuracağını ifade etmektedir.⁵¹ B. Russel, ölümden sonra bedenin çürüyerek kişiliğinden geriye hiçbir şey kalmayacağını ve Rudolph Bultmann ölümden sonra hiçbir şekilde yeniden dirilmenin tecrübe edilmediğini ifade etmektedirler.⁵² Burada bahsedilen felsefeciler ölümü sadece akılcı yaklaşımla açıklamaya çalışmışlar ve ölüm gerçeğini tam tasavvur edemeyerek ölümden sonraki hayatı yok saymışlardır.

1.2 Ruhun Kabul Eden Filozofların Konu İle İlgili Görüşleri

Materyalist düşünürlerin aksine pek çok düşünür nefsi, manevi bir cevher olarak değerlendirmişlerdir. Onlara göre nefis bedenden ayrı bir varlık olup o, bedenden ayrıldıktan sonra da diridir. Ruh, bölünme kabul etmez. O birdir ve basittir. İnsanlar ve hayvanlar ayrı cinsten varlıklardır. Aralarında mahiyet farkı vardır. Bedeni harekete geçiren ruhtur. Beden sürekli değişse de ruh değişmez. Ruh özerk bir yapıya sahiptir. Fiillerinin hâkimidir. Hayvan içgüdüleriyle hareket ederken, düşünen bir varlık olan insan aklıyla hareket eder. Tefekkür, teemmül, istidlal ve akıl yürütme sadece insana ait özelliklerdir.⁵³ Sonuç itibarıyla ruh vardır ve Allah'ın dilemesi kadar baki kalacaktır. Ruhun mahiyetini ancak Allah bilir. Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh, Rabbimin emrindendir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*”⁵⁴

Filozoflardan bu görüşü ilk olarak Sokrat ve öğrencisi Eflatun savunmuştur. Eflatun'a göre ruh, manevi bir cevher olup bedenden ayrı zatiyla kaimdir. Beden ise onu taşıyan alettir. Eflatun bu durumu gemi-kaptan örneğini ile açıklar: Kaptan gemiyi sevk ve idare etmekle birlikte O, gemiden bağımsızdır.⁵⁵ Nefs ile ilgili bu iki

değerlendirilebilir.” Bkz. Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987, s. 191.

⁵¹ Aydın, **Din Felsefesi**, ss. 236-237.

⁵² Aydın, **Din Felsefesi**, s. 251; Esma Yılmaz, **İbn Sina ve Fahreddin Râzi’de ölümsüzlük**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, s. 7.

⁵³ Gazzâlî, **İhyâu Ulûmi’d-Din**, C. IV, ss. 477-478.

⁵⁴ İsrâ, 17/85; Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, ss. 155-156.

⁵⁵ Platon (Çeviren Suat Kemal Yetkin, Hamdi R. Atademir), **Phadion**, MEB 3. Baskı, Ankara, 1963.

farklı düşünce Batı felsefesinde farklı temsilciler tarafından günümüze kadar tartışıl gelmiştir.

1.3 İslam Düşüncesinde Ruh İle İlgili Tartışmalar

Ruhun tabiatı ile ilgili ihtilaflar büyük oranda Yunan düşüncesinden İslam düşüncesine de geçmiştir. Müslüman filozoflar daha çok Aristo'nun nefis tanımını benimsemişler ve nefsi, bilkuvve hayat sahibi canlı cismin ilk kemali olduğunu kanaatine sahip olmuşlardır.⁵⁶ Fakat onlar ölümden sonra nefsin yaşamadığına dair Aristo'nun düşüncesine katılmamışlardır. Onlar bu konuda bu zorluğu aşmak için kurutuluşu Aristo'nun nefis tanımıyla Eflatun'unun tanımını birleştirmekte bulmuşlardır. İbn Sina'ya göre nefis bizatihi kaim olan bir cevherdir. O, beden için kemal olsa da özünü bedenden alan bir varlık değildir. Aksine beden ruh ile kemale ulaşması şehrin yöneticisi ile kemale ulaşması gibidir. Nefis bedenden ayrıdır, bununla birlikte o, beden şerefidir.⁵⁷

Genelde filozoflar ruhu ölümden sonra bedenle birlikteliği açısından değerlendirmişlerdir. Onlara göre ruh, ölüm anında kaybolan, hayat ve düşüncenin temeli, canlı varlığın dinamizmi, canlı hayatın ilkesi ve insan kişiliğinin ve bütünlüğünün kaynağıdır.⁵⁸ Fârâbî'ye göre ölümden sonra sadece ruh için mükâfat ve ceza vardır. O'na göre beden, eksikliği temsil etmekte ve beden içinde mutluluk tam gerçekleşmemektedir. İbn Sînâ'ya göre ruh ve beden birbirlerinden tamamen farklı, biri diğerine irca edilemeyen iki cevherdir. İbn Sînâ, ölümden sonra ruhun bedeni terk ederek varlığını devam ettireceğini ve naklî olarak ölümden sonraki dirilişin ruh ve bedenle gerçekleşeceğini ifade etmektedir.⁵⁹ Gazzâlî'ye göre ölümden sonraki hayatta haşr cismanidir, ruh ve bedenle gerçekleşecektir. Bedenin aynıyle iade edileceğini ya da beden farklı bir maddeden müteşekkil olabileceğini hatta yeni bir beden yaratılabileceğini savunmaktadır. İbn Rüşd, ruh ve beden birlikteliğinin ölümden sonraki hayatta da devam edeceğini dile getirmektedir. Ona

⁵⁶ Kasım Mahmut, *fi'n-Nefs ve'l-Akıl li Felsefeti'l-İğrik ve'l-İslam*, 2. Baskı, Kahire, 1954, ss. 70-71.

⁵⁷ Ebu Ali İbn Sina, *Hudud ve Ta'rifât*, Tahran, 1979, s. 28.

⁵⁸ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2009, s. 299.

⁵⁹ Yılmaz, *İbn Sina ve Fahreddin Râzi'de ölümsüzlük*, ss. 53-54.

göre insan, ruh ve beden bütünlüğünden oluşmaktadır. Ona göre insanın ölümüyle beraber ruh bedeni terk eder ve faaliyetlerini sürdüremez. Ölümden sonraki hayatta beden dünyadakinden farklı bir şekilde varlık bulacaktır. Ebedi mutluluğu elde etmenin yolu yeni yaratılıştır. Fahreddin er-Râzi, ruh ve bedenin ontolojik olarak birbirlerinden farklı iki ayrı cevherden yaratılmış olduğunu ifade etmektedir. O'na göre ruh ve beden arasında birbirini var eden bir sebeplilik ilişkisi yoktur. Bedenin yok olması ölümün varlığı ile gerçekleşir. Ruh ise ölümle birlikte yok olmaz, varlığında tek ve aynıdır. Ölüm, ruh için bir yok oluş değil dünyadan ahirete bir göçtür. Fahreddin er-Râzi, ahirette ruh ve beden birlikte ceza ve mükâfata nail olacaktır şeklindeki kelim âlimlerinin genel görüşünü savunur.⁶⁰

Kelamcılar arasında bu konu ile ilgili dört farklı görüşün ortaya çıktığını görmekteyiz. Bunları şöyle özetlemek mümkündür.

a) Ruhun Varlığını Kabul etmeyenler: Bu görüşü savunanlar bedenin dışında hayatı ve ruhu kabul etmezler. Başta Mu'tezile âlimlerinden A'sam olmak üzere bu görüşü savunanlar görülen ve şahit olunan derinliği, genişliği ve uzunluğu olan bedenin dışında bir şeyin varlığını kabul etmemektedirler.⁶¹ Bunlara göre insan ölümle yok olmaktadır. Kabir hayatı diye bir şey yoktur. Ahiret hayatı başladığında insanlar yeniden yaratılacaklardır.⁶²

b) Nefsin Maddi Bir Cevher Olduğuna İnananlar: Bu görüşün savunucularına göre ruh mahiyet itibarıyla gül suyunun gülde, zeytinyağının zeytin tanesinde, ateşin köz halindeki kömürde yayıldığı gibi vücuda yayılan ve yaşamla nitelenen yüce, nurani, latif ve hareketli bir cisimden ibarettir. Çözülmez ve parçalanmaz. Elverişli olduğu müddetçe ruh ile beden birleşir ve bedene hayat verir. Bu denge bozulduğunda ruh bedeni terk eder. Bu görüş, Mu'tezileden Ebû Ali el-Cübbâî, İbrahim en-Nazzam, Eşarilerden İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Ebu

⁶⁰ İbrahim Coşkun, **Fahreddin er-Razi'ye göre nefs(ruh)'in mahiyeti ve ölüm sonrası durumu**, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır, 2005, VII:II, ss. 6-10.

⁶¹ Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, Mektebetu Nehdati'l-Misriyye, Kahire, s. II/29.

⁶² Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, s. II/24.

Bekir el-Bakillânî olmak üzere pek çok Ehl-i Sünnet kelimcileri tarafından kelimcisi tarafından savunulmaktadır.⁶³

Cüveynî bu konuda şöyle söylemektedir: “*Bize göre açık olan şudur: Ruhlar bedenleri ağ gibi saran latif cisimlerdir. Ruhun kuşatması devam ettiği müddetçe Allah Teâla hayat sahibi bedenlerde âdetini sürdürür. Nefis ondan ayrılınca âdetin sürekliliği gereğince hayatı ölüm takip eder. Sonra müminlerin ruhları yeşil kuşlar olarak cennete yükselir. Kâfirlerin ruhları ise cehennemin derin çukurlarına düşer.*”⁶⁴

İbn Kayyim el-Cevziyye de “*Kitabu’r-Ruh*” adlı eserinde bu görüşü Ashab-ı Kiram’ın görüşü olarak takdim ettikten sonra şunları söyler: “*Mead konusunda Müslümanların çoğunluğu ve kökleşmiş, halk tarafından kabul görmüş fırkalar, nefsin uzun, geniş, derin mekân kaplayan mümeyyiz, akıl sahibi bedeni idare eden bir cisim olduğu görüşüne varmışlardır.*”⁶⁵

c) Nefsin Madde İle Ruh Arasında Farklı Bir Varlık Olduğuna İnananlar: Cafer b. Mübeşşir kimi İslam âlimlerinin nefsi, cisim ile ruh arasında farklı bir yapıya sahip bir varlık olduğuna inandıklarını aktarmaktadır.⁶⁶

İbn Hazm ise nefsi ve ruhu aynı kabul eder ve bu kelimeleri eş anlamlı iki kelime olarak kabul eder. Ona göre ruh derinliği ve genişliği olan, yer tutan bedeni yöneten şuurlu bir cisimdir.⁶⁷

d) Nefsin Tamamen Manevi Bir Cevher Olduğuna İnananlar: Bu görüşü savunanlara göre nefis cisim değildir, cismin içinde de değildir. Onun bir mekânı yoktur. Aksine o aklî bir cevherdir. Tarihi kökenleri Sokrat ve Eflatun’a kadar

⁶³ Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehrastânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, s. I/57.

⁶⁴ İmamü’l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşad ila Kavaidi’l-Edilleti fi Usuli’l-İtikad*, Kahire, 1950, s. 377.

⁶⁵ İbnu’l-Kayyim el-Cevziyye, *er-Ruh*, Haydarabad, 1318, s. 285.

⁶⁶ Eş’arî, *Makalatu’l-İslamiyyin*, s. II/29.

⁶⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l Milel ve’l-Ahva ve’n-Nihal*, Kahire, 1318, s. V/74; “*Bu görüşte olanlar ruha cisim veya cism-i latif demişlerdir. Ama onların bu sözünden bedeni kastettikleri ve bedenden ayrı bir ruhun varlığını kabul etmedikleri neticesi çıkarılamaz. Zira onlar ruha cisim derken cisim sözüyle sadece ruhun belirsiz bir varlık olmadığını şekil ve boyutları olan bir varlık olduğunu kastetmişlerdir. Yoksa cisim sözüyle kesif maddeler gibi ağırlığı olan ve yer tutan maddi bir varlığı kastetmemişlerdir. Onların söylediği cisimden maksat, felsefi anlamdaki cisimdir ki felsefecilere göre ağırlığı olsun veya olmasın gözle görülsün veya görülmesin üç boyutlu olan her şey cisimdir.*” Bkz. Toprak, *Ölümünden Sonraki Hayat*, s. 223.

götürülen bu görüşü, Mu'tezîle âlimlerinden Mamer,⁶⁸ Şia-İmamiyye mezhebinin çoğunluğu,⁶⁹ Hasan el-Halebî, Ebu Muhammed el-Gazzâlî, Ebu'l-Kasım Rağıb el-İsfahânî gibi âlimler ve İslam Filozoflarının çoğunluğu bu görüşü savunmaktadırlar.

Neticede ruhun ölümsüzlüğü ile ilgili felsefecilerin ve kelim âlimlerinin farklı fikirlerinin olduğu görülmektedir. Sonuçta Kur'an ayetleri ele alındığında ruhun ölümsüz olduğu ortaya çıkmaktadır. Kur'an'da "*Nihayet herhangi birinize ölüm geldi mi elçilerimiz hiçbir şeyi eksik yapmaksızın onun ruhunu alırlar*"⁷⁰ ve devamında "...sonra bunlar hak olan Mevlalarına (Allah'a) döndürülmüşlerdir"⁷¹ buyrulmaktadır. "döndürülmüşlerdir" buyruğundaki "ج" harfinin mercii ruhlardır. Bu ise ancak ruha mahsus bir hayat ile olabilir ve beden ölümünden sonra ruhun baki kaldığına delalet eder.⁷² Yine Kur'an'da "*Her nefis ölümü tadacaktır*"⁷³ buyrulmaktadır. Burada ölüm ıstırabını duyabilmek için ruhun diri olması gerekmektedir. Bu da beden ölümünden sonra ruhun hayatını devam ettirdiğini göstermektedir.⁷⁴ Tüm bu görüşlere göre dünya hayatı sonludur fakat dünya hayatından sonraki hayatta ölümsüz olanın ruh mu veya ruh ve beden birlikteliğinin mi olduğu üzerinde ihtilaflar vardır. Felsefecilerin büyük bir kısmı sadece ruhun ölümsüzlüğüne inanmışlardır. Kelam âlimlerinin genel görüşü ruh ve beden ahirette birlikte olacağı ise de beden aynı beden mi yoksa farklı bir beden mi olacağı tartışmanın temelini oluşturmaktadır. Bu açıdan ölüm ve ölümsüzlüğün mahiyetinin ifade edilmesi gerekmektedir.

Bunun yanında bazı din ve felsefi sistemlerde recat/tenasüh/reenkarnasyon inancıyla da ölümden sonra ruhun insan vücuduna tekrar gelmesi ve yeniden bir bedende yaşamaya başlaması fikri ortaya atılmıştır. Az da olsa Müslümanlar arasında da tenasüh inancını savunanlar olmuştur. Sonuç itibariyle ahiret hayatının inkârını

⁶⁸ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l Milel ve'l-Ahva ve'n-Nihal*, s. V/74.

⁶⁹ Fahreddin er-Râzî, *Kitabu'l-Erbain fi usuli'd-Din*, Haydarabad, 1353, s. 267.

⁷⁰ En'âm, 6/61: "وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمْ الْمَوْتُ رُسُوقَهُ لَنَا وَهُمْ لَا يُفْرَطُونَ"

⁷¹ En'âm, 6/62: "ثُمَّ رُدُّوا إِلَى اللَّهِ مَوْلَاهُمُ الْحَقُّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ"

⁷² Coşkun, *Fahreddin er-Razi'ye göre nefis(ruh)'in mahiyeti ve ölüm sonrası durumu*, s. 14.

⁷³ Âl-i İmran, 3/185.

⁷⁴ Süleyman Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, Tekin Kitabevi, Konya, 2017, s. 119.

barındıran bu düşünceye karşı Kelam âlimleri ciddi eleştiriler yapmışlardır.⁷⁵ Bu eleştiriye yapanlardan biri de İmam Mâtürîdî'dir. Onun bu konudaki görüşlerini aşağıda genişçe vereceğiz.

Ölüm ve ölümsüzlük problemi yukarıda ifade ettiğimiz çerçevede tartışılmıştır. Acaba İmam Mâtürîdî bu ölüm ve ölümsüzlük problemi ile ilgili neler söylemiştir? Bu problemin özünü oluşturan nefis veya ruhun mahiyeti hakkında hangi görüşlerini savunmuştur?

2 İmam Mâtürîdî'ye Göre Ölüm Ve Ölümsüzlüğün Mahiyeti

2.1 Ölümün Mahiyeti Ve Ölüm İle İlgili Kur'anî Kavramlar

Ölüm kavramı, insan için ömrün tükenmesiyle birlikte ruhun bedenden ayrılması ve dünya hayatının sonunun gelmesi anlamına gelmektedir.⁷⁶ Ölüm gerçeğini anlayabilmek için ruh ve bedenin durumunu, ayrıca ruh-beden ilişkisini ayrı ayrı değerlendirmek gerekir. Biyolojik bir varlık olan insanın bedeni ölümle birlikte çürümeye başlar. Bu hadise inkârı mümkün olmayan bir durumdur. Nitekim Allah Teâlâ her insanın ölümlü olduğunu ve dünyadan ayrılacağını bildirmiştir⁷⁷ Ruh ise dünyadaki konağından ayrılarak öteki âleme göç eder. Bununla birlikte ölümün mahiyeti insanlar için açık değildir, çünkü ruhun mahiyeti tam olarak bilinmemektedir⁷⁸

Ölüm ve ölümsüzlük olguları düşünüldüğünde ve dünya hayatı müşahade edildiğinde hiçbir insanın ölümden kaçamadığı ve dünya hayatında ölümsüzlük arzusunu gerçekleştirmediği görülmektedir.⁷⁹ Dünya hayatında ölümsüzlüğün

⁷⁵ Şerafettin Gölcük, **Güncel Dini Konular, "Kur'an ve Reenkarnasyon"**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.151; Fikret Karaman, **Tenasuh veya Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme**, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2017/8(1), ss. 9-34.

⁷⁶ Süleyman Toprak (Editör İbrahim Kâfi Dönmez), **Ölüm**, İslâm'da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, MÜİFV, İstanbul, 1997.

⁷⁷ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: "Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır." Nisâ 4/78; "De ki: "Sizin kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm var ya, o mutlaka size ulaşacaktır. Sonra gaybı da, görünen âlemi de bilen Allah'a döndürüleceksiniz de, O size yapmakta olduklarınızı haber verecektir." Cum'â, 62/8.

⁷⁸ Konuyla ilgili ayet şöyledir: "Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: "Ruh, Rabbimin bileceği bir şeydir. Size pek az ilim verilmiştir." İsrâ, 17/85.

⁷⁹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: "Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir." Âl-i İmran, 3/185.

mümkün olup olamayacağıyla ilgili Mâtürîdî şöyle demektedir: “Beşer hakîmlerinin ölümü ortadan kaldırma teşebbüsüne girişmemeleri gerçeği, gönüllere, her canlının ölüme mahkûm olduğu hakikatini kabul ettirmiştir. Bununla birlikte insanın cevherinde ölümün gerekli olduğunu gösteren bir delil olmadığı gibi akıl da ölümsüzlüğün imkânsızlığını göstermez. Öyle anlaşıyor ki bu konudaki bilgi, her türlü tedbir ve düzenlemeyi elinde bulunduran varlığın vahiy yoluyla insanlara bildirmesi sayesinde ortaya çıkmıştır. Bu da peygamberlerin varlığını benimsemeyi gerektirir.”⁸⁰ Mâtürîdî, dünya hayatında ölümün herkesin başına geleceğini ve bundan maksadın hangi insanın daha iyi kulluk yaptığının belirlenmesi amacı taşıdığını ifade etmektedir.⁸¹ Sonuçta her insan Allah’a dönecektir, her insanın hesabı O’na aittir. Çünkü Allah Teâlâ, Hz. Peygamber’e (sav) hitaben bu dünya hayatında ölümsüzlüğün olmadığını, O’nun ve diğer insanların da öleceğini haber vermektedir. Mâtürîdî’ye göre ölen her insan dünya hayatına tekrar gelemeyecektir ve ahiret hayatında hesaba çekilecektir.⁸² Bu düşüncesiyle O, tenasüh inancını kabul etmemektedir ve bu inancın İslam’a ters olduğunu ifade etmektedir.

Biyolojik ölümün mahiyetinin anlaşılabilmesi için bazı kavramların açıklanmasına ihtiyaç vardır. Bunlardan ilki ve ölümle en yakın ilişkiye sahip olanı “ecel” kavramıdır. E-C-L kökünden türetilen “eclün” kelimesi “herhangi bir olayın gerçekleşme anının gelmesi ve bu olayın gerçekleşmesi için gerekli şartların oluşması” anlamına gelmektedir.⁸³ Aynı kökten türetilen “ecel” kelimesi ise gerçekleşecek bir olayı onaylamak anlamındadır. Buna göre, herhangi bir olayın gerçekleşme anı gelmiş ve olayın olması için süreç tamamlanmış ise bu olay olacaktır. Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’an’da mukadder olan ecelin, ömrün sona erdiği

⁸⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. II, s. 557.

⁸¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, s. 367; Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “Senden önce de hiçbir insana ölümsüzlük vermedik. Şimdi sen ölürsen, onlar ebedi mi kalacaklar? Her can ölümü tadacaktır. Denemek için sizi kötü ve iyi durumlarla imtihan ederiz. Sonunda bize geleceksiniz.” Enbiya 21/34, 35.

⁸² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, s. 422.

⁸³ Cemaleddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, Darus-Sadr, Beyrut, C. XI, s. 11.

an gerçekleşeceğini belirtmekte ve “Eğer öldürülmek yazılmışsa öldürülür, normal ölüm yazılmışsa ölür” demektedir.⁸⁴

Dünyaya gönderilmiş insan kendisi için tayin edilmiş bir zamanda ölecektir. Bu durum Allah’ın ilmi dâhilindedir. “O öyle bir Rab’dir ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecel de O’nun katındadır. Siz ise hâlâ şüphe ediyorsunuz”⁸⁵ ayetinde ifade edildiği gibi insanın dünya hayatına adım atması da ahiret hayatına göç etmesi de belirli bir ecele göre gerçekleşmektedir.⁸⁶

Kur’an’da da ifade edildiği üzere insan ve toplumların ölüm zamanları bir ecele bağlıdır. Kimse tarafından bilinmeyen bu süre insanları, varlığın anlamını düşünmeye sevk eder.⁸⁷ Kur’an’da: “Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır. O, yağmuru indirir, rahimlerdekini bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilemez. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁸⁸ buyurulmaktadır.

İnsanın eceli tayininde ölmesi sonucu ruh bedeni terk eder. Bu durum “mevt” kavramı ile tanımlanmaktadır. Mevt kelimesinin kökü M-V-T olup “uzaklaşmak, terk etmek, yalnız ve boş bırakmak” anlamına gelmektedir.⁸⁹ İnsanın can vermesini ifade eden mevt kelimesi Kur’an’da farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁹⁰ Ölüm, vahiyle insana hatırlatılan ilahi hakikatin ortaya çıktığı ilk durumdur. Böylece insan vahyin ısrarla üzerinde durduğu gayb perdesini aralamaya başlamaktadır. Müfredât’ta mevt

⁸⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. II, s. 503; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Sonra o kederin ardından Allah size bir güven, bir grubunuzu kendinden geçiren uyuklama hali verdi; bir grup da kendi canlarının derdine düşmüşler, Allah hakkında haksız yere Cahiliye düşüncelerine kapılarak, ‘Bu işten bize ne?’ diyorlardı. De ki: ‘İşin tamamı Allah’a aittir.’ Sana açmadıklarını içlerinde gizliyorlar: ‘Bu işte bizim görüşümüz alınsaydı burada öldürülmezdik’ diyorlar. De ki: Evlerinizde dahi olsaydınız, yine de haklarında ölüm yazılmış olanlar ölüp düşecekleri yere geleceklerdi. Bu, Allah’ın içinizde olanı ortaya çıkarması ve kalplerinizdeki şüpheyi gidermesi içindir. Allah kalplerde olanı bilir.” Âl-i İmran, 3/154.

⁸⁵ En’âm, 6/2.

⁸⁶ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, İstanbul, 2018, C. III, s. 384.

⁸⁷ Carullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, İstanbul, 2016, II, s. 440.

⁸⁸ Lokman, 31/34.

⁸⁹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C. II, s. 89.

⁹⁰ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “Allah, rüzgârları gönderendir. Onlar da bulutları hareket ettirir. Biz de bulutları ölü bir toprağa sürer ve onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltiriz. İşte ölümden sonra diriliş de böyledir.” Fâtır, 35/9; “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine, insanlar arasında yürüyeceği bir nur verdiğimiz kimsenin durumu, hiç, karanlıklar içinde kalmış, bir türlü ondan çıkamamış kimsenin durumu gibi olur mu? İşte kâfirlere, işlemekte oldukları çirkinlikler böyle süslü gösterilmiştir.” En’âm, 6/122.

kavramı “*insan, hayvan ve bitkilerde bulunan canlılık gücünün yok olması*” şeklinde açıklanmıştır.⁹¹

Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’an’da mevt kavramıyla ilgili vakıanın Allah’ın bilgisi ve izni dâhilinde olduğunu ifade etmektedir. İnsan normal bir ecelle ölmüş veya öldürülmüş olsa da işin hakikati budur. Ölümün hakikatine göre ecelin ileri ya da geri gitmesi söz konusu değildir. Çünkü ölüm anı Levh-i Mahfuz’da açık olarak yazılmıştır.⁹² Ölüm, Taberî’nin ifadesiyle Allah’ın diğer vaatlerinin de delilidir.⁹³ Burada en önemli husus ise ölümün varlığı, yeniden dirilmenin habercisidir. Ölüm hali ruhun bedenden ayrılarak dünya hayatının son bulmasıdır.⁹⁴

Ölümün mahiyetini tam olarak kavrayabilmek için “*Veffa*” kavramının da üzerinde durulmalıdır. Veffa kelimesi V-F-Y kökünden türemiştir, “*herkese hakkını tam olarak vermek*”⁹⁵ anlamına gelir. Kelimenin asıl anlamı dünya hayatındaki insan için Allah katındaki ilme göre bir ömür verilmesidir. Yani Allah Teâlâ kuluna karşı yeterli uzunlukta hayat bahşederek bir ecel takdir etmiş ve ömür borcunu tam olarak ödemiştir. Dünya hayatının sonunda ise insan emanetini Rabbine geri vererek vefat etmiştir.⁹⁶

Mâtürîdî, Kur’an’da insanın uyku halinin ölüme benzetilmesi⁹⁷ için kullanılan veffa kavramının öldükten sonra dirilmeye işaret ettiğini belirtmektedir. Mâtürîdî’ye göre uyuyan insanın duyu organlarının ruhları alınmakta, uykudan uyanınca ölümden hiçbir iz taşımadan tekrar geri verilmektedir. Bu durumda insanın öldükten sonra

⁹¹ Rağîb el-İsfahânî (Çeviren Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), **El-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)**, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010, s.1019.

⁹² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. II, s. 489; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Hiçbir kimse Allah’ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez. Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim ahiret nimetini isterse ona da ondan veririz ve şükredenleri ödüllendireceğiz.*” Âl-i İmran, 3/145.

⁹³ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1998, I, s. 53.

⁹⁴ Toprak, **Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)**, s. 117.

⁹⁵ İsfahânî, **El-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)**, ss. 1170-1172.

⁹⁶ Bekir Topaloğlu, **ölüm**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 34, ss. 34-35.

⁹⁷ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*Geceleyin sizi öldüren, gündüzün de neler yaptığınızı bilen; sonra belirlenmiş eceliniz tamamlansın diye (her) sabah sizi dirilten O'dur. Sonra dönüşünüz yine O'nadır. Sonunda O, yaptıklarınızı size haber verecektir.*” En’âm, 6/60; “*Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye (ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.*” Zümer, 39/42.

dirilmeyi inkâr etmesi büyük bir hatadır.⁹⁸ Mâtürîdî uykuda ölme hadisesini, “*Nefs-i Derrâke*” nin hiçbir şeyi kavrayamaması olarak belirtmekte ve uyku halinde ruhun bedenle birlikte olduğunu sadece nefsin idrak özelliğini kullanamadığını belirtmektedir. Mâtürîdî, bu durumun kabir azabına benzeyebileceğini, kabir hayatında da azap veya lütuf görenin “*Nefs-i Derrâke*” olabileceğini söylemektedir. Çünkü Ona göre nesneleri idrak etmek, canlı olmaktan farklı bir özelliktir.⁹⁹

Mâtürîdî, Kur’an’da “*teveffî*” kelimesinin sayıyı tamamlama manasına gelebileceğini belirtmektedir. Buna göre insanoğlu dünya hayatındaki zamanını tamamlamadan ölmeyecektir. Bu kapsamda Mâtürîdî, “...öyle ise onlar hakkında acele etme; biz onların günlerini sayıyoruz”¹⁰⁰ ilahi beyanının söz konusu durumu desteklediğini açıklamaktadır. Ayrıca vefâ kavramının bir şeyin eksiksiz ve tam olarak yerine getirilmesi manasına gelebileceğini de ifade etmektedir. Te’vilâtü’l-Kur’an’da “*ruhun tamamı eksiksiz bir şekilde bedenden alınır, tâ ki bedende ruhtan hiçbir şey kalmaz*” denmektedir. Bu açıklamayla Mâtürîdî, dünya hayatındaki saatini dolduran insanın öleceğini ve bunun tam olarak insanın dünya hayatının sonu olacağını belirtmektedir.¹⁰¹

Ölüm hadisesi ahiretin başlamasından ziyade dünya hayatının son bulması ile ilgilidir. Diğer taraftan insanoğlunun bilimsel çalışmalarının altında yatan en önemli amillerden biri ölümsüzlüğü aramak olmuştur. Hayatın başlangıcının insanoğlunun elinde olmaması gibi hayatın sonu olan ölüm de insanoğlunun tasarrufu altında değildir. Kur’an’da ölümü ve hayatı yaratanın Allah olduğu vurgulanır.¹⁰²

Mâtürîdî, Te’vilâtü’l-Kur’an’da “*Her canlı ölümü tadacaktır.*”¹⁰³ ilahi beyanını Allah’ın varlığına ve hikmetine bir delil olarak getirmektedir. Çünkü insanoğlu tabiatı itibarıyla ölümü arzulamasa da ölüm mukadderdir. Bu açıdan ölümü

⁹⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. V, s. 105.

⁹⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, ss. 364-365.

¹⁰⁰ Meryem, 19/84.

¹⁰¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vilâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XI, s. 313; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*De ki: ‘Sizin için görevlendirilmiş ölüm meleği canınızı alacak, sonra Rabb’ döndürüleceksiniz.*” Secde: 32/11.

¹⁰² Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O’dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır.*” Mülk, 67/2.

¹⁰³ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir.*” Âl-i İmran, 3/185.

takdir edip gerçekleştiren Allah Teâlâ'dır. Ayrıca insanın ölümle yok olmasını da hâkim bir yaratıcı olarak Allah'ın hikmetine uygun bulmayan Mâtürîdî ölümü sadece dünyadan bir ayrılış olarak görmektedir. Dolayısıyla insanın tekrar diriltileceği ve ceza veya mükâfat için hazır olacağını ifade etmektedir. Kâinatın düzeninin bir parçası olan ölümün hiçbir insan tarafından mahiyetinin tam olarak ortaya konamayacağını, bunun sadece Allah'ın ilmi dâhilinde olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple ölüm mutlak olarak gerçekleşecek ve dünyada ölümsüzlük olmayacaktır.¹⁰⁴

Allah Teâlâ Kur'an'da ölümün gerçekleşeceğine dünya hayatının bizatihi kendisini delil olarak getirmektedir. Mâtürîdî'ye göre insanın ölümünün gerçekleşeceğine ve tekrar O'na döndürüleceğine dünya hayatının yaratılması delildir. Dünya hayatından sonra insanın Allah Teâlâ'ya döndürüleceği pek çok ayette haber verilmektedir.¹⁰⁵

Ölümün zamanı ve mahiyeti Allah'ın ilminde gizlidir. Ölümün zamanı ve ölen kişinin kendi eceliyle ölüp ölmediği üzerine yapılan aklî yaklaşımlar Mâtürîdî'ye göre tutarlı değildir. Mâtürîdî, Te'vîlâtü'l-Kur'an'da insanların ecelleri geldiğinde öleceğini ve bu sürenin ne ertelenebileceğini ne de öne alınabileceğini ifade edilmektedir¹⁰⁶ ve ölümü takdir edenin sadece Allah Teâlâ olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁷ Mâtürîdî'ye göre ölüm ile dünya hayatı son bulmaktadır ve tekrar dünyaya geri dönülemez.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. II, ss. 555-559.

¹⁰⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. VII, s. 84; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Hayatı veren de alan da O'dur; sonunda O'na döndürüleceksiniz.” Yunus, 10/56; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XV, s. 163; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Şöyle söyle: Biliniz ki, kendisinden kaçıp durduğunuz ölüm, muhakkak gelip size çatacaktır. Sonra akıl ve duyularla idrak edilemeyen de edileni de bilen Allah'a döndürüleceksiniz, O da size yapıp etmiş olduklarınızı bildirecektir.” Cum'â, 62/8.

¹⁰⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. VIII, s. 152; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Eğer Allah insanları haksızlıkları yüzünden hemen cezalandıracak olsaydı yeryüzünde hiçbir canlı bırakmazdı. Fakat onlara belirlenmiş bir sürenin sonuna kadar mühlet tanıyor. Ama süreleri dolduğunda onu bir an bile ne erteleyebilirler ne de öne alabilirler.” Nahl, 16/61; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XVI, ss. 134-135; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Ki Allah bir kısım günahlarınızı bağışlasın ve size belirli bir vadeye kadar süre tanısin. Şüphesiz Allah'ın belirlediği vade geldiğinde artık ertelenmez. Keşke bilseydiniz.” Nuh, 71/4.

¹⁰⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XIV, ss. 337-338.

¹⁰⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. X, s. 84. Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Nihayet onlardan birine Ölüm gelip çatınca, ‘Rabbim! Beni geri gönder’ der.” Mü'minun, 23/99.

Ölüm ve hayat insanlar için dünya hayatındaki en önemli olgulardır. İnsan, ölümü istemezken ve ondan kaçarken, hayata dört elle sarılmakta ve ayrılmayı istememektedir. Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da ele alınan ölüm ve hayat kavramları Allah'ın hikmetinin gereğidir. Çünkü hayatın yaratılmasıyla beraber imtihan da başlamaktadır. Bu imtihanın mükâfatının ve cezasının verilebilmesi için ölümün varlığı da gerekli olmaktadır. Bu açıdan ölümden kaçmak faydasız ve dünyada ebedi bir hayat arzusu yersizdir. Hayat, Allah'ın hikmeti gereği hangi kulun amelce daha iyi olacağını denemek içindir; ölüm ise dünya hayatının sonlanıp mükâfatın veya cezanın tecelli etmesi için ahiret hayatına açılan bir kapıdır.¹⁰⁹

Ölümle ilgili ayetler genel olarak mütalaa edildiğinde, ölümün zamanı bilinseydi, insan hiçbir hazırlık yapmadan ölümü bekleyecek ve ecel yaklaştığında hazırlığını yapmaya çalışacaktı. Bu durumda iş işten geçmiş olacaktı. Fakat ölümün zamanının gizlenmesiyle insanın her an ölüme karşı hazırlıklı olması istenmiştir. Bu ise Allah'ın hikmeti gereği insanın faydasıdır.¹¹⁰

2.2 Ölümsüzlük Duygusunun Karşılığı: Ruhun Ve Ahiret Hayatının Varlığına İnanmak

Ölümsüzlük kavramı ile sonsuz bir yaşam arzusunun kastedildiğini daha önce ifade etmiştik. Biyolojik anlamda bir ölümsüzlüğün mümkün olmadığı ortadadır. Kur'an'da ruhun varlığını ve ahiret hayatını kabul etmeyenlerin daha çok mal biriktirerek ölüme direnmelerinin nasıl bir beyhude çaba olduğunu beyan etmektedir. Bu manada Kur'an'da “*O, malının kendisini sonsuzca yaşatacağını zanneder. Hayır! Andolsun ki o, hutameye atılacaktır.*”¹¹¹ buyurulmaktadır. Mâtürîdî'ye göre kişi kendi ruh dünyasında, malı var olduğu sürece var olmaya devam edeceğini ya da malının ömrünü uzatacağını düşünür, bundan dolayı da uzun yaşamak için çok mal biriktirme çabasına girer. Bu ise kişiyi ahirette felakete sürükler.¹¹² Böylesi bir kişinin durumunu ise “*İnkâr edenlerin yapıp ettikleri, susamış kimsenin geniş düzlüklerde görüp su zannettiği serap gibidir; sonunda gelip ona ulaşınca orada bir şey bulamaz, ama Allah'ı yanında bulur, O da eksiksiz olarak hesabını görüverir.*

¹⁰⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XV, ss. 287-290.

¹¹⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XVII, ss. 98-99.

¹¹¹ Humeze, 104/3, 4.

¹¹² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XVII, s. 343.

Allah'ın hesabı pek çabuktur."¹¹³ ayeti açıkça ortaya koymaktadır. Bu meyanda Mâtürîdî, kâfirlerin amellerinin seraba benzetilmesinin iki yönü olduğu ifade etmektedir: Birincisi onlar görünüşte birtakım ameller yaptılar ve onlardan ahirette yararlanmayı umdular. Fakat onlar yaptıkları bu amellerin ecrinden ahirette tamamen mahrum kalmışlardır. İkincisi onlar ahirette şefaathine nail olacakları, kendilerini Allah'a yaklaştıracığına inandıkları için putlara tapınmaktaydılar. Şefaathine içine tapındıkları putlar onları ahirette cehennem azabından kurtaramayacaktır. Her iki durum da kendilerinin uzaktan serabı görüp de su zannederek ona gitmeleri, varınca da orada su namına hiçbir şeyin bulunmadığını görmeleri ve gördükleri şeyin bir serap olduğunu anlamaları gibi büyük bir pişmanlık doğuracaktır.¹¹⁴

İnsanlık tarihi boyunca ölümsüzlük arayışlarıyla ilgili tartışmalar, Allah'ın insan fitratına ebedilik arzusu ile ilgili köklü bir duygu koyduğunu göstermektedir. Bilindiği üzere şeytan, Hz. Âdem ve Havva cennette iken bu köklü duyguyu istismar ederek onların ayaklarını kaydırmıştı. Onlara siz burada ebedi kalmak istiyorsunuz ama size yasaklanmış olan şu ağacın meyvesinden yemezseniz burada ebedi kalamayacaksınız diyerek yalan söylemiş ve onların cennetten çıkarılmalarına sebep olmuştu. Mâtürîdî, konuyla ilgili ayetlere¹¹⁵ yaptığı açıklamada “*Âdem aleyhisselam ve eşi melek olmaya heves etmiş olabilirler: Melekler gibi Allah'ı zikredip O'na itaat etmekle yetinme ve bütün nefsanî arzularından korunma tabiatına kavuşturulmak. Şüphe yok ki Allah beşer türünü bu konuma getirmeye muktedir. Ne var ki realitede yaratıklar içinde masum olan da olmayan da bulunmaktadır, ta ki fitratın bunların hiçbirini gerektirmediği gerçeği ortaya çıkmış olsun*” ve “*Bu meselede hareket noktası şudur ki beşer türünün ölümlü oluşunun ve yaratılan her şeyin aslı maddesinin neden ibaret bulunduğu bilinmesi nakle bağlıdır. Bu husus duyulara bağlı olmadığı gibi canlılığın temel maddesinde yok oluşu gösteren bir kanıt da bulunmamaktadır. Allah dilediğini öldürür, dilediğini de baki kılar.*” demektedir.¹¹⁶ Bu açıklamalardan yola çıkarak İmam Mâtürîdî'ye göre ruhun varlığını ve ahiret

¹¹³ Nur, 24/39.

¹¹⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. X, s. 203.

¹¹⁵ Bakara, 2/36; A'raf, 7/20; Taha, 20/120.

¹¹⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, ss. 131-132; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. V, s. 334; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. IX, s. 323.

hayatını kabul etmek suretiyle insanın ölümsüzlük arzusu doğru bir istikamete yönlendirilmiş olur. Böyle bir imana sahip olanlar dünya hayatını bir imtihan yurdu olarak görürler ve ona göre bir yaşam tarzına yönelirler.¹¹⁷ Onun konu ile ilgili görüşlerini ölümsüzlük kavramının anlaşılmasında önemli katkılar sağlayacağına inandığımız “*er-ruc’a*”, “*ebed*”, “*huld*”, “*dehr*” gibi bazı Kur’anî kavramları açıklayarak başlayabiliriz.

“*er-Ruc’a*” (geri dönüş) kelimesi R-C-A fiil kökünden türetilmiştir. *er-Ruc’a* kelimesi insan için ölümü ve ölümden sonra yeni bir hayat için başlangıç noktasına geri dönmeyi ifade etmektedir. Fakat bu dönüş insanın daha önceden tecrübe etmediği bir takım hakikat kapılarını aralamaktadır.¹¹⁸ *er-Ruc’a* kavramı elestü bezmi ile varlık sahnesine çıkan insan neslinin nihayetine işaret etmektedir. Kur’an’ın beyanıyla “*Şüphesiz dönüş ancak Rabbinedir*”.¹¹⁹ Bu konuda Mâtürîdî, dünya hayatının ahiret hayatını kazanmaya vesile olması için yaratıldığını, Allah’ın dünyadaki her şeyi eğreti ve sonlu kıldığını ve bu sayede insanın sürekli ve sonsuz olanı elde etmeye gayret etmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre her insanın, eline geçen imkânın yaratılış gayesini bilmesi ve uğrunda çaba sarf etmesi gerekir.¹²⁰

“*Ebed*” kelimesi ile ifade edilen durumlar sürekli olacak asla bölünmeyecek ve sona ermeyecek durumları ifade etmektedir. Cennet nimetlerinin sürekliliğinden bahseden ayetin açıklamasında Mâtürîdî’nin bu kavrama verdiği anlam da ebediliktir, yani cennet nimetleri son bulmayacaktır.¹²¹

Ölümsüzlüğü anlatmada üzerinde durulan kavramlardan biri de “*Dehr*” dir. D-H-R kökünden gelen “*dehr*” kelimesi “*galebe çalmak, kahretmek, yok etmek, zarar vermek, büyük sıkıntılara, acılara sebep olmak, belaları beraberinde getirmek ve yaşlanmak*” gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamlarından dolayı dünya hayatına ait kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır. Dehr kavramı yaratılışın ve varlığın yok

¹¹⁷ Toprak, **Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)**, ss. 3-4.

¹¹⁸ İsfahânî, **El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)**, ss. 415, 416.

¹¹⁹ Alak, 96/8.

¹²⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü'l-Kur’an Tercümesi**, C. I, s. 309; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Onlar ki başlanna bir musibet gelince, 'Hepimiz Allah'ın kullarıyız ve eninde sonunda O'na dönüş yapacağız' demenin bilincini taşırlar!*” Bakara, 2/156.

¹²¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü'l-Kur’an Tercümesi**, C. IV, s. 385; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Allah şöyle buyurur: Bugün doğrulara doğruluklarının fayda vereceği gündür. Onlar için, ebedi kalacakları ve altından ırmaklar akan cennetler vardır. Allah onlardan hoşnuttur, onlar da O'nun rızasını kazanmaktan ötürü mutludurlar. İşte büyük kurtuluş budur.*” Mâide, 5/119.

oluşunun tüm evrelerini, âlemin süresini ifade etmekte ve Kur'an'da da âleme ait varlık için devam eden süre veya ilk vücuda geldiğinden, son bulacağı ana kadar olan âlemin süresi anlamında kullanılmaktadır.¹²² Kur'an'da Allah'a asi kulların zamandan sitemle bahsettiklerini ifade eden ayetin¹²³ açıklamasında Mâtürîdî, isyankâr kulların zamanın durmayıp devam etmesinin kendilerini ölüme götördüklerine inandıklarını belirtmektedir.¹²⁴

“*Huld*” kelimesi H-L-D fiilinden türetilmiş olup “*bir yerde durup kalmak, oraya yerleşmek, bir şeyin bozulmaya uğramaktan kurtulması ve olduğu hal üzere kalması*” anlamlarına gelmektedir.¹²⁵ Bazı ayetlerde “*ebed*” kavramıyla birlikte kullanılarak sonsuzluk anlamını pekiştirmektedir.¹²⁶

Ruhun varlığı ve Ölümsüzlüğü: Ruh, sözlükte “*havanın rüzgârlı olması, bir şeyin geniş ve ferahlık verici olması, gitmek*” anlamındadır ve Arapça “*revh*” kökünden mastardır. Ruh, kavramsal olarak “*canlılarda hayatı sağlayan unsur*” şeklinde ifade edilmektedir.¹²⁷

Ruh kelimesi Kur'an'da üç farklı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, Hz. Peygambere (sav) vahyi getiren Cebrail (as)'dan “*ruh*”¹²⁸, “*ruhulkudüs*”¹²⁹ ve “*ruhulemîn*”¹³⁰ olarak bahsedilmektedir. Mâtürîdî, “*ruhulkudüs*” kelimesine Allah'ın Hz. İsa'ya saygınlık kazandırması ve günahattan koruması¹³¹ ve “*ruh*” kelimesine rahmet¹³² anlamlarını da vermektedir. İkincisi, ruh kelimesinin insanlara manevi

¹²² İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 389; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. IV, s. 292.

¹²³ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Bir de şöyle demektedirler: 'Bu dünya hayatımızdan başka bir hayat yoktur. Ölüyoruz, yaşıyoruz. Bizi öldüren ise zamandan başkası değildir.' Hâlbuki onların bu konuda bir bilgileri yoktur, zannetmekten başka bir şey yaptıkları yok.*” Câsiye, 45/24.

¹²⁴ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “*Yüce Allah buyurdu ki: 'Âdemoğlu zamana söver, lânet okur. Hâlbuki zaman, benim! Gece de gündüz de benim elimdedir.'*” Bkz. Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sahihu'l Buhârî*, İstanbul, 1992, Edep, 101:

¹²⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. III, s. 164.

¹²⁶ Mâide, 5/119; “*Onların Rab'leri katındaki ödülleri, altından ırmaklar akan, içinde devamlı kalacakları adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuş, onlar da Allah'tan razı olmuşlardır. İşte bu, Rabb'ini sayıp korkanlar içindir.*” Beyyine, 98/8.

¹²⁷ Fahreddin er-Râzi, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihi'l-Ğayb)*, Daru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

¹²⁸ Meâric, 70/4; Nebe, 78/38; Kadir, 97/4; Meryem, 19/17.

¹²⁹ Bakara, 2/87, 253; Mâide, 5/110; Nahl, 16/102.

¹³⁰ Şuarâ, 26/193.

¹³¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. I, s. 201.

¹³² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XVII, s. 302.

hayat vermesi açısından vahiy anlamında kullanılmasıdır.¹³³ Ruh kelimesinin Kur’ân’da bir diğer kullanım şekli ise canlılara hayat kaynağı olan güç manasınadır.¹³⁴

İnsan, ruh ve bedenden oluşmaktadır. İnsan fiilleri ruh ve beden bütününe aittir.¹³⁵ Ruh ve beden özellikleri dolayısıyla birbirlerinden farklıdırlar. Dolayısıyla bedeni fesada uğratan ölüm hadisesi ruh üzerinde aynı etkiyi göstermez. Ölüm, ruh için bir yok oluş değil dünyadan ahirete bir göçtür. Nitekim Kur’an’ı Kerim’de “Allah yolunda öldürülenlere ölümlerdir, demeyin. Hakikatte onlar diridirler, fakat siz anlayıp bilemezsiniz.”¹³⁶ buyurularak ölü zannedilen bazı insanların ölü olmadığı açıkça belirtilmiştir. İnsanlar tarafından kullanılan “ölüm” kelimesi ruh ve bedenin birbirlerinden ayrılarak ruhun beden üzerindeki tasarrufunun son bulmasını ifade etmektedir.

Mâtürîdî’ye göre ise insan ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. İnsan vücudu ruhla işlerlik kazanmaktadır.¹³⁷ Ona göre ruh, her şeyin hayatının bağlı bulunduğu unsurdur.¹³⁸ Ölüm anında da bedenden ayrılan şey ruhtur. Mâtürîdî, ruh kavramının yanında nefis kavramından da bahsetmektedir. Mâtürîdî’ye göre ruh ve nefis farklı kavramlardır. O, bazı ayetlerin açıklamasında ruh kelimesinin yerine nefis kelimesini kullanmıştır.

Mâtürîdî nefsten, “nefs-i derrâke”, “nefs-i hafî”, “nefs-i zâhire”, “nefs-i levvâme”, “nefs-i mutmainne” ve “nefs-i emmâre” gibi tamlamalarla bahsetmektedir.¹³⁹ Mâtürîdî, nefis kelimesinin idrak vasfı üzerine, bu kelimedenden idraki sağlayan nefsi kastettiği görülmektedir. Çünkü nefsin asıl vasfı idrak ve bedendeki akletme ve duyumsama faaliyetleridir. Buna göre Mâtürîdî nefis-i

¹³³ Nahl, 16/2; Mü’min, 40/15; Şûrâ, 42/52.

¹³⁴ İsrâ, 17/85; Enbiya, 21/91; Tahrîm, 66/12.

¹³⁵ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 156.

¹³⁶ Bakara, 2/154.

¹³⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VIII, s. 388.

¹³⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, s. 379.

¹³⁹ Osman Nuri Demir, **İmam Mâtürîdî’de insan: ruh, nefis ve beden ilişkisi üzerine bir inceleme**, Kader, 2019, s. 242.

derrâkeden kasıtlı idrak etmeyi değil aynı zamanda akıl yürütme ve duyuları kastetmektedir.¹⁴⁰

Mâtürîdî'ye göre nefs-i derrâke insanın iyi ile kötüyü ayırt etmesini sağlayan ve imtihana muhatap olan bir yönüdür. Nefs-i derrâke insanda ruhtan farklıdır, çünkü Mâtürîdî uyku hali gibi durumlarda ruhun bedende kaldığını ve bu sayede canlılığın devam ettiğini fakat insanın idrak kabiliyetini kaybettiğini belirtmektedir. Bu düşüncesiyle Mâtürîdî ruh ve nefsi birbirinden ayırmaktadır.¹⁴¹

Mâtürîdî, nefsin kendine faydalı veya zararlı olacak şeyleri idrak etme vasfında olacağını fakat her zaman iyiyi seçme durumunda olamayacağını ifade etmektedir. Bu durum ise aklın alanıdır.¹⁴² Yani işlerin sonucunu tefekkür etmek ve gayba dair yorumda bulunmak aklın sahasındadır.¹⁴³ Açıkçası akıl nefsin gözleridir, nefis akıl ile yol alırsa hedefe ulaşacaktır

Dünya hayatında uzun süre yaşamayı hatta ebedi olmayı isteyen insanoğlunun bu arzusu dünyada gerçekleşmemiş ve gerçekleşmeyecektir. Dünya hayatının karşılığı olan ceza veya mükâfat ahiret hayatında verilecektir. O halde insan için asıl olan onun ruhudur. Ölüm ile birlikte insan bedeni pasif bir konuma gelirken ruhu ön plana çıkar. Bu durum kabir hayatı için hep böyle devam eder. Kıyametin kopması ile birlikte insanlar yeniden ruh-beden bütünlüğü içerisinde yeniden yaratılacaklardır. Böylece insan hayatı cennette veya cehennemde devam edecektir. Bunun içindir ki Kur'an'da cennet ve cehennem hayatından sıkça bahsedilmektedir. Mâtürîdî'ye göre cennet hayatı kusur ve eksiklerden münezzeh olarak yaratılmıştır, bundan dolayı cennet hayatı ebedidir. Dolayısıyla ebedi olan cennet hayatında mükâfata nail olacak kullar da ebedi olacaklardır.¹⁴⁴

Dünya hayatından sonra gelecek olan ahiret hayatındaki ölümsüzlük farklı şekillerde Kur'an'da ifade edilmektedir. Bu ayetlerden bir tanesi cennet halkının şu konuşmasıdır: *“Nasıl, ilk ölümümüzden başka ölmeyecek miymişiz? Bize azap*

¹⁴⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XII, s. 365.

¹⁴¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XII, ss. 364-367.

¹⁴² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XVII, s. 307.

¹⁴³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XVII, s. 308; Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XV, s. 203.

¹⁴⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, s. 93.

edilmeyecek miymiş?”¹⁴⁵ Mâtürîdî’ye göre buradaki soru cümlesi soru bağlamında değil ölümsüzlüğün kesin olduğunu gösteren bir haber ifadesidir. Yani ahiretteki hayat son bulmayacaktır ve dünya hayatındaki ölümden başka ölüm olmayacaktır.¹⁴⁶

Ölüm kavramı ve hatırlattıkları düşünüldüğünde dünya hayatında ölüme hazır olmayan insanların ölümü istemedikleri ve ölümden kaçtıkları görülmektedir. Bu ise beyhude bir iştir. Neticede ölüm her insan için gerçekleşecektir.¹⁴⁷ Diğer taraftan ölüme ve sonrasına hazırlıklı olan ve hayatlarını bu inançla geçiren kullar ise cehennem azabından korunmuşlardır. Mâtürîdî, ahirette ölümün olmadığını göstermek için ölümün bir koç şeklinde getirilip insanların arasında boğazlanacağı ve insanların ahirette ölümü tatmayacağını anlatan hadisi delil olarak getirmektedir.¹⁴⁸ Bu açıklamadan da anlaşılmaktadır ki Ona göre ahirette cennet hayatı ve cehennem hayatı ebedi olacaktır.¹⁴⁹

2.3 Reenkarnasyon/Tenasüh İnancının Batıllığı

N-S-H kelimesinden türeyen “tenasüh” kelimesi “şeriat tarafından belirlenmiş olan diriliş inancını inkâr ederek ruhların sonsuza dek bir bedenden diğerine geçip gideceğine inanmak” anlamındadır.¹⁵⁰ Cürcânî ise tenasüh kelimesini “ruhun bir cisimden ötekine, bazı kere de insandan hayvana ve hayvandan insana

¹⁴⁵ Sâffât, 37/58, 59.

¹⁴⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, s. 175.

¹⁴⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIV, s. 121; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Bu durumda iken ölüm sarhoşluğu kaçınılmaz bir gerçek olarak çöküverir; İşte bu, senin kendisinden kaçıp durduğun şeydir!*” Kaf, 50/19.

¹⁴⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIII, ss. 339-340; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*İlk ölümlerinden başka bir ölüm tatmayacaklar. Rabb’in, onları cehennem azabından da koruyacak.*” Duhan, 44/56; Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “*Ölüm (kıyamet günü) güzel bir koç şeklinde getirilir ve (cennet ile cehennem arasında tutulur). Bir münadi, "Ey cennet ehli!" diye seslenir ve cennet ehli koşuşarak gelir ve (koç şeklindeki ölüme) bakarlar. "Bunu tanıyor musunuz?" diye sorar. Onlar da, "Evet bu ölümdür." derler ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra münadi, "Ey cehennem ehli!" diye seslenir. Onlar da koşuşarak gelir ve ona bakarlar. Onlara da, "Bunu tanıyor musunuz?" diye sorar. Onlar da, "Evet, bu ölümdür." diye cevap verirler ve hepsi onu görmüş olurlar. Sonra bu koç (onların gözü önünde) kesilir. Sonra (aynı münadi), "Ey cennet ehli burada ebedilik (hulûd) vardır, ölüm yoktur. Ey cehennem ehli size de ebedilik var, ölüm yoktur." der.*” (Daha sonra Resûlullah) şu âyeti okur: “*Her şeyin hükme bağlanacağı o onulmaz pişmanlıklar gününün (gelip çatacağı konusunda) onları uyar. Çünkü onlar hâlâ gaflet içindeler ve (o günün geleceğine) inanmıyorlar (Meryem, 19/17).*” Buhârî, Tefsir, 19/1; Müslim, Cennet, 14.

¹⁴⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XVII, ss. 110-112; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Ceza gününde oraya girerler ve oradan bir daha da ayrılamazlar.*” İnfitâr, 82/15, 16.

¹⁵⁰ İsfahânî, **El-Müfredât fî Garîbî’l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)**, s. 1051.

geçmesi, felsefede; ruh göçü, ruh sıçraması, karşılığı” şeklinde tarif etmektedir.¹⁵¹ Bedenin ölümünden sonra, ruhun yeni bir bedende görünmesi anlamına gelen “*reenkarnasyon*” kelimesi tenasüh kelimesinin yerine kullanılmaktadır. Çünkü her iki kelime de genel anlamıyla aynı şeyi ifade etmektedir.

Hiz. Peygamber’in (sav) yaşadığı dönemde cahiliye Araplarında şirk inancı yaygın olmakla birlikte her hangi bir reenkarnasyon/tenasüh inancının izine rastlanmamaktadır. Bu nedenle reenkarnasyon/tenasüh inancının Hint kültüründeki ölümsüzlük düşüncesi ve kast sisteminden kaynaklandığı ve Arap yarımadasına buradan geldiği anlaşılmaktadır. Reenkarnasyon/Tenasüh inancına başlangıçta münferit şahıslarda rastlanmaktadır. Bu şahıslar sistemli bir reenkarnasyon/tenasüh inancı etrafında birleşmemişler ve bulundukları çevrede bidatçi olarak tavsif edilmişlerdir. Sonraki zamanlarda tenasüh türünden inançlar Sebeiyye, Beyâniyye, Hattâbiyye, Cenâhiyye, Râvendiyye ve Tenâsühiyye gibi fırkalarda görülmüştür. Bu grupların sarıldıkları inançlar ise Allah’ın ruhunun Hiz. Ali’ye (ra) geçtiğine inanmak ve imamlarını ulûhiyetin tezahürü saymak olmuştur. Kelam âlimleri başta olmak üzere İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu, tenasüh türü fikirleri dinin temel esaslarına ve özellikle ahiret inancına aykırı bularak bu inanç mensuplarını küfürle itham etmiştir. Bu âlimler arasında Ebü’l-Hasan el-Eş’arî (ö. 324/935-936), Ebu Mansur el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037), İbn Hazm (ö. 456/1064), Ebû Ya’lâ el-Farrâ (ö. 458/1066) ve İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) sayılabilir. Ayrıca İbn Sina ve Farabi gibi İslam filozofları da tenasühü reddetmişlerdir.¹⁵²

Reenkarnasyon/Tenasüh inancını benimseyenler bazı ayetlerin kendi görüşlerini desteklediklerini düşünmektedir. Onlara göre Kur’an’daki dirilmeyle ilgili tüm ayetler¹⁵³ öldükten sonra dünyada dirilmeyi ifade etmektedir. Tenâsüh taraftarları bilhassa “*Ey Rabb’imiz, diyecekler; bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?*”¹⁵⁴ ayetinde geçen “*iki defa öldürme ve iki defa diriltme*” ifadesinin de reenkarnasyona

¹⁵¹ Ebü’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürçânî (Çeviren Arif Erkan), **Ta’rifât**, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997, s. 66.

¹⁵² Mehmet Bulğen ve Adnan Bülent Baloğlu, **tenasuh**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, ss. 443-446.

¹⁵³ Hicr, 15/36; Meryem, 19/15, 33; Rûm, 30/56.

¹⁵⁴ Mü’min, 40/11; Bkz. Bakara, 2/28; Meryem, 19/9; Câsiye, 45/24-26.

işaret ettiğini iddia etmektedirler. Fakat bu durumda onlar ayetlerin iniş sebepleri, bağlamları, konuyla ilgili diğer ayetlerin bütünlüğü gibi anlam bilimi yöntemlerine bağlı kalma gereğini göz ardı etmektedirler. Zira Kur'an'daki beyanların ayet ve hadislerin açıklayıcı bütünlüğü içinde ele alınması gerekmektedir. Buna ayette zikredilen iki ölümden biri, insanın dünyadaki eceli sona erdiği sıradaki ölümdür. Sonra Allah onları kabirde diriltecek, sonra tekrar öldürecek, sonra da kıyamet günü tekrar diriltecektir. Mâtürîdî'ye göre iki ölüm ve iki dirilmeden maksat budur.¹⁵⁵

Reenkarnasyon inancı; Kur'an'da geçen ahiret hayatındaki hatırlama ve pişmanlık kavramlarıyla¹⁵⁶ ve uzun hayat sürmenin kişiyi azaptan kurtaramayacağı ifadesiyle¹⁵⁷ çelişmektedir. Hadis-i şeriflerde ölen kişinin amel defterinin kapanacağı¹⁵⁸ ve ölenlerin dünyaya tekrar dönmeyeceği¹⁵⁹ bildirilmektedir.¹⁶⁰

Mâtürîdî, kıyametten önce Hz. Ali'nin (ra) dünyaya yeniden gönderileceği inancını şiddetle reddetmiştir ve “*Kendilerinden önce nice nesilleri helâk ettiğimizi; onların artık kendilerine dönmeyeceklerini görmediler mi? Elbette onların hepsi toplanıp huzurumuza getirilecek*”¹⁶¹ ayetlerini delil göstermiştir. Ona göre bu ayet tenasüh inancını benimseyenlerin iddialarının bâtil olduğunu söylemekle kalmıyor aynı zamanda ölümden sonra dirilmenin gerekli olduğunu da ifade ediyor. Çünkü peygamberleri inkâr eden ve onları tasdik eden herkes bu dünyada eşittirler, hâlbuki övülen ve yerilen işler yapanın ayırt edilmesi için mutlaka başka bir âlemin varlığı gereklidir. Bundan dolayı bu fâni dünyanın yaratılmasından maksat bâki olan ahiret âlemidir. Eğer bu dünya ve bâki âlem olmasaydı, dünyayı yaratmanın hikmeti

¹⁵⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XIII, s. 29.

¹⁵⁶ Yunus, 10/54; Meryem, 19/39; Şuarâ, 26/102; Zümer, 39/58.

¹⁵⁷ Bakara, 2/94-96; Âl-i İmran, 3/178.

¹⁵⁸ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “*İnsan ölünce, şu üç ameli dışında bütün amellerinin sevabı kesilir: Sadaka-i cariye, kendisinden istifade edilen ilim, arkasından dua eden hayırlı evlat.*” Müslim, Vasiyye, 14.

¹⁵⁹ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “*Şehitlerin ruhları, yeşil kuşlar şeklinde cennette diledikleri gibi dolaşırlar. Daha sonra, Allah'ın arşına bağlı kandillere konarlar. Onlar bu durumda iken Allah onlara, "Dileyin benden ne dilerseniz!" der. Şehitler, 'Rabbimiz! Ne isteyebiliriz ki, cennetin her yerini dilediğimiz gibi dolaşıyoruz!' derler. Mutlaka bir şeyler istemeleri konusunda teklif gelince onlar söyle derler. 'Ruhlarımızı cesetlerimize tekrar geri gönder. Senin yolunda ölelim.' Bunun dışında bir şey istemedikleri görülünce artık onlara bir sorulmaz.*” İbn Mace, Cihad, 16; Müslim, İmare, 121.

¹⁶⁰ Mehmet Bulğen ve Adnan Bülent Baloğlu, **tenasuh**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40, ss. 443-446.

¹⁶¹ Yâsin, 36/31.

olmazdı ve bir nesneyi, nihaî bir gayesi olmaksızın, özellikle yok olması için yaratmak anlamsız ve boş bir çaba olurdu.¹⁶²

3 İmam Mâtürîdî'ye Göre Ölüm Sonrası Hayatın İmkânı Ve İspatı

Ahiret hayatı için Kur'an'da farklı isimler kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda insanoğlunun dikkati dünya hayatındaki kulluk sorumluluğuna ve ahiret hayatındaki hesaba çekilmektedir. Ahiret hayatı (günü) Müminler Allah'a kavuşacaklar için “*kavuşma günü*”¹⁶³, insanlar ve bütün mahlûkat o günde bir araya toplanacağı için “*toplanma günü*”¹⁶⁴, dünya hayatlarında Allah'a iman edip Onun emir ve yasaklarına kulak asmayanların aldandıkları ortaya çıkacağı için “*aldanma günü*”¹⁶⁵, dirilişi müteakip herkes kabrinden çıkacağı için “*çıkış günü*”¹⁶⁶ ve kâfirler amellerinin boşa gittiğini görünce yeniden dünyaya dönmek isteyecekler için “*hasret günü*”¹⁶⁷ gibi isimlerle zikredilmektedir.¹⁶⁸ Kur'an'da ahiret günü için bunlara benzer farklı isimler kullanmıştır ve Mâtürîdî'ye göre her bir ismin diğerinden farklı bir anlamı ve insan için uyarısı vardır. Bundan dolayı insan, dünya hayatında dikkatli yaşamalı ve gelmesi kesin olan bu hesap gününe hazırlık yapmalıdır.¹⁶⁹

İslam'da ahiret gününe inanmak imanın bir rüknü, akidenin, inancın bir parçasıdır.¹⁷⁰ Mâtürîdî, ahiret hayatını imanın bir rüknü olması, ilâhî adalet, ilâhî hikmet, ilâhî kudret ve insan fıtratı yönleriyle ele alarak ispatlamaya çalışmıştır.

3.1 İmanın Bir Rüknü Olması Açısından Ölüm

İslam ilk insanla birlikte var olan ve Allah'ın razı olduğu tek dinin adıdır. İslam dininin inanç esaslarından bir tanesi ahiret hayatının ve hesabın varlığıdır. Bu yönüyle dünya hayatından sonra ahiret hayatının varlığı insanlık tarihi kadar köklü

¹⁶² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XII, ss. 92-93; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Yoksa iman edip dünya ve ahirete yararlı işler yapanları yeryüzünde fesat çıkaranlarla bir mi tutacaktık? Yahut günah işlemekten sakınanları günaha batanlar gibi mi sayacaktık.*” Sad, 38/28; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XII, ss. 265-268.

¹⁶³ Mü'min, 40/15.

¹⁶⁴ Teğâbun, 64/9; Şûrâ, 42/7.

¹⁶⁵ Teğâbun, 64/9.

¹⁶⁶ Kaf, 50/34.

¹⁶⁷ Meryem, 19/40.

¹⁶⁸ Gölcük ve Toprak, *Kelam, Tarih Ekoller Problemler*, s. 432.

¹⁶⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XIII, s. 34.

¹⁷⁰ Gölcük ve Toprak, *Kelam, Tarih Ekoller Problemler*, s. 432.

bir inançtır. Fakat tarih boyunca şirke bulaşmış toplumlarda bu inanç zayıftır. Çünkü dünya hayatında Allah'tan uzak bir yaşam süren insanların en büyük sığınağı elbette hesabın olduğu ahiret hayatının inkârı olacaktır. Kur'an'da belirtildiği üzere müşrikler atalarının tekrar dünya hayatına geri gelmeyeceğini ve bu durumda dünya hayatından sonra ikinci bir yaşamın mümkün olmadığını iddia etmişlerdir.¹⁷¹ Mâtürîdî, yeryüzünde dolaşılması emrinin nasihat içerdiğini ve bunun ahiret hayatını inkâr edenlerin takip ettikleri yaşamlarının kendi başlarına ne türlü musibetler açığının görülmesi için olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayı da İslam dışı dinlere mensup insanların kötü sonlarının ahiret hayatının delili olduğunu ifade etmiştir.¹⁷²

3.2 İlâhî Adalet Ve Hikmet Açısından Ölüm

İnsanoğlunun fitratında bulunan özelliklerinden biri de adalet duygusudur.¹⁷³ Mâtürîdî, ahiret hayatının gerekliliğini adalet kavramı üzerinden de açıklamaktadır. Ona göre yeryüzüne gelen her insan farklı karakterlerde ve kabiliyetlerde yaratılmıştır, fakat dünyadaki zenginliğin ve fakirliğin karşılığı aklın ve hikmetin kavrayamadığı bir haldedir. Yani Allah'a itaatte olan bir kul sefalet içinde olabilmekte iken inkâr eden bir insan ise nimetlere gark olmaktadır. Diğer taraftan varlığı yoktan var eden Allah'ın tekrar hayat verememesi muhaldir, bunun düşünülmesi ise abesle iştigaldir. Ayrıca dünya hayatında şükreden insanlar ile küfreden insanların bir arada olması her ne kadar mümkünse de ahirette bu durumun devam etmesi itaatte olan kullar için zulümdür.¹⁷⁴

Dünya hayatı imtihan yurdu, ahiret hayatı ise hesap yurdudur. Hakikatte bu dünya hayatında iyi ile kötü, mümin ile kâfir, itaatkâr ile asi kullar bir arada aynı kanuna bağlı olarak yaşamaktadırlar. Bununla ilgili olarak Mâtürîdî, *“Allah onları dünya hayatında eşit tutmuş, bu dünyanın lezzetlerine, şehvetlerine, iyiliklerine ve*

¹⁷¹ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: *“Hayır, onların ahiret hakkındaki bilgileri yetersiz kalmıştır; dahası, bu hususta şüphe içindedirler; bunun da ötesinde onlar ahiretten yana kördürler. İnkârcılar dediler ki: ‘Sahi, biz ve atalarımız toprak olunca mı diriltilip (hayat alanına) çıkarılacakmışız?’ ‘Doğrusu bu tehdit bize yapıldığı gibi daha önce atalarımıza da yapılmıştı. Ama bu, eskilerin masallarından başka bir şey değildir.’ De ki: ‘Yeryüzünde dolaşın da günahkârların sonu nice oldu, görün!’”* Neml, 27/66-69.

¹⁷² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. X, ss. 470-472.

¹⁷³ Süleyman Toprak, **Ahirete İman**, DİB Yayınları, 2015, 2. Baskı, s. 21.

¹⁷⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XI, s. 229; Konuyla ilgili ayet şöyledir: *“Allah'ın, rızkı dilediğine bol verdiğini ve (dilediğine) kısıtığını görmediler mi? Bunda inanan bir toplum için elbette ibretler vardır.”* Rum, 30/37.

kötülüklerine hepsini ortak etmiştir” demektedir ve dünya hayatındaki bu birlikteliğin ahiret hayatında devam etmeyeceğini ifade etmektedir. Çünkü Ona göre ahiret hayatının durumu dünya hayatından farklıdır ve bu Allah’ın adaleti ve hikmeti açısından da gereklidir. Dünya hayatında her iki grup insan da yaşam tarzına bakılmaksızın aynı şekilde rızıklanmaktadır. Bu durum imtihanın gereğidir. Fakat ahiret hayatı ise imtihan hayatı değil ceza veya mükâfat yeridir. Dolayısıyla dünya hayatında Allah’ın emirlerine uyarak yaşayan kullar ile isyan eden kulların dünya hayatından sonra birlikte olmaları düşünülemez, bu durum ahiret hayatının varlığını gerekli kılmaktadır. Çünkü Allah kullarına zulmedici değildir.¹⁷⁵

İlahi hikmet ise Mâtürîdî’nin üzerinde durduğu ve sıkça kullandığı en önemli yaklaşımlardan bir tanesidir. Kur’an’da sıklıkla geçen bu kavram ahiret hayatının varlığını ispat etmede de Mâtürîdî tarafından kullanılmıştır. Zira Mâtürîdî’nin görüşlerinin yayılmasını sağlayan Ebu’l-Muin en-Nesefî’nin (ö. 508/1115) Mâtürîdî’yi tavsif etmek için söylediği “...dini ihya etmeye çalışmış, onda bulunan deruni hikmet ve hakikatleri açığa çıkarmak için zihnini yoğurmuş bir âlimdir” ifadeleri durumu açıkça ortaya koymaktadır.¹⁷⁶ Gözlem ve tefekkür gibi bazı yaklaşımların¹⁷⁷ ilahi hikmet kapsamında değerlendirilebileceğini düşünmekteyiz. Çünkü gözlem ve tefekkür ilahi hikmete açılan kapılardır. Hatta ilahi adalet ve kudret yaklaşımlarının da ilahi hikmet kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.

Allah’ın yeri ve göğü hikmet ile yaratması bağlamında Te’vîlâtü’l-Kur’an’da çok ayrıntılı açıklamalar yapılmıştır. Mâtürîdî, “Allah gökleri ve yeri hak (hikmetli) olarak yarattı”¹⁷⁸ ayetindeki “hak” kelimesinin “hikmet” anlamında kullanıldığını ve bazı âlimlerin ayetteki “bi’l-hakkı” ifadesine “li’l-hakkı” anlamını verdiklerini ifade etmektedir. Ona göre bu manada hikmet ile yaratmaktan kasıt öldükten sonra

¹⁷⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, ss. 265-267; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Yoksa iman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanları yeryüzünde fesat çıkaranlarla bir mi tutacaktık? Yahut günah işlemekten sakınanları günaha batanlar gibi mi sayacaktık?” Sad, 38/28; Bkz. Nahl, 16/76; Zümer, 39/9; Kalem, 68/35.

¹⁷⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. I, ss. 18-19.

¹⁷⁷ Adil Bebek, **Ma’türîdî’nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı**, MÜİFD, 2000, 19, s. 6.

¹⁷⁸ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Allah gökleri ve yeri hikmetli olarak yarattı, size şekil verdi, şeklinizi güzel yaptı. Dönüş de ancak O’nadır.” Teğâbun, 64/3.

diriltmektir. Açıkçası bununla Allah'ın gökleri ve yeri boş yere değil, kulları için yarattığı belirtilmektedir.¹⁷⁹

3.3 İlâhî Kudret Açısından Ölüm

Mâtürîdî, ilahi kudret yaklaşımını ahiret hayatının varlığına delil olarak kullanmaktadır. Bu yaklaşımın en bariz örneği Yasin Suresi'nin son ayetlerine¹⁸⁰ yapmış olduğu açıklamadır. Söz konusu ayetleri açıklayan Mâtürîdî'ye göre ilahi kudreti bilmek ayetlerle mümkün olabilirken, yaratılışı ortaya koyan ayetleri¹⁸¹ düşünerek de mümkün olabilmektedir. Açıkçası ilahi kudret gereği ahiret hayatının varlığının nakille ve akılla kavranması mümkündür.

3.4 İnsan Fıtratı Açısından Ölüm

Kur'an'da “*Bilmelisin ki senin Rabbin meleklere, 'Yeryüzünde ona sahip ve varis olacak birini (halife) yaratacağım' demişti*”¹⁸² ayetinde belirtildiği üzere yeryüzüne gönderilen insanın kendine ait bir fıtrat/yaratılış özelliği bulunmaktadır. Mâtürîdî, her insanın ölümü tadacak olmasından¹⁸³ Allah'ın canlıları yok olmaları için değil, arzu edilen, umulan, korkulan ve sakınılan bazı sonuçlar için yaratmış olduğunu ifade etmektedir. Aksi takdirde bu durum Allah'ın hikmetine aykırıdır.

Mâtürîdî, “*Ölümü ve hayatı yaratan O'dur*”¹⁸⁴ ayetinin açıklamasında “*Ölümü korkutucu, hayatı da arzu edilen bir olgu olarak yarattı*” demektedir. O, bu

¹⁷⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XV, ss. 193-195; Bkz. Ankebût, 29/44; Câsiye, 45/37; Nahl, 16/128.

¹⁸⁰ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*De ki: 'Onları ilk başta yaratmış olan diriltecek. O yaratmanın her türlüünü bilir.' Yemyeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O'dur; işte ondan yakıp durmaktasınız. Gökleri ve yeri yaratan Allah onların benzerini yaratmaya kadir değil mi? Elbette öyledir. O eşsiz yaratıcıdır, her şeyi bilir. Bir şeyi istediğinde, O'nun buyruğu 'ol!' demekten ibarettir; hemen oluverir.*” Yâsin, 36/79-82

¹⁸¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XII, ss. 133-138; Rûm, 30/8; Gâşiye, 88/17; Zâriyât, 51/21.

¹⁸² Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Bilmelisin ki senin Rabb'in meleklere, 'Yeryüzünde ona sahip ve varis olacak birini (halife) yaratacağım' demişti. Melekler de, 'Seni övgü ile yüceltip aşkınlığını dile getiren bizler varken orada bozgunculuğa yol açacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?' diye karşılık verdiler. Bunun üzerine Allah, 'Ben sizin bilmediğiniz pek çok şeyi bilirim' buyurdu.*” Bakara, 2/30.

¹⁸³ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zaten aldatıcı şeylerden ibarettir.*” Âl-i İmran, 3/185.

¹⁸⁴ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O, güçlüdür, çok bağışlayıcıdır.*” Mülk, 67/2.

ve benzer ayetlerdeki¹⁸⁵ hayatın ve ölümün yaratılması ifadesinin imtihana matuf olduğunu belirtmektedir. Zira insanın fitratında ölümsüzlük vardır ve nimetin bozulması Allah'ın hikmetine aykırı düşmektedir. Bundan dolayı insan, ölümsüzlük arzusunu dünya hayatından sonra ahirette gerçekleştirecektir.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Âl-i İmran, 3/14, 15; Kehf, 18/7, 8.

¹⁸⁶ “...ebedî mutluluğu isteyen insan bu isteğine ancak öldükten sonra dirilmekle ulaşır. Öbürü de ebedî azaba ancak Öldükten sonra dirilmekle maruz kalır.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XV, ss. 287-290.

İKİNCİ BÖLÜM

İMAM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE ÖLÜM SONRASI HAYATIN AŞAMALARI

Dünya hayatında ruhunu teslim eden insan yeni bir hayata adım atar. Bu hayat en genel ismiyle ahiret hayatıdır. Bu bölümde; kabir hayatı, kıyamet ve alametleri, yeniden diriliş, haşr, hesap, mizan, sırat vb. ahiret hayatının aşamalarını ele alacağız. Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de söz konusu konuları incelerken İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini değerlendireceğiz. Bu konularda Ehl-i Sünnetin iki ekolünden biri olan Mâtürîdîliğin Ehl-i Sünnetin diğer ekolü olan Eş'arîlikten temelde farklı olmadığını ifade etmeliyiz. Bununla birlikte bazı konularda Mâtürîdî'nin öne çıkardığı izahlar, deliller ve yaklaşım farklılıkları vardır. Ayrıca söz konusu konularda Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnet dışı fırkaların görüşlerine yönelik eleştirilerini ortaya koyacağız.

1 Ahiret

Ahiret kelimesi “E-H-R” fiil kökünden if’al vezninden türetilmiştir. Bu fiil kökünün ilk anlamı “son olmak, sonradan gelmek, geciktirmek ve ertelemek” tir.¹⁸⁷ Ahiret kelimesi sona bırakılan ya da ertelenen her türlü durumu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu manada Kur’an’da “Allah, senin geçmiş ve gelecek kusurlarını bağışlasın, üzerindeki nimetini tamamlasın ve seni dosdoğru bir yola iletsin diye...”¹⁸⁸ buyurulmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde ahiret kelimesi sonradan gelecek olanı beyan etmektedir.

Kur’an’da dünya hayatı, ilk hayat anlamında, ahiret hayatı ise öldükten sonra başlayacak hayat anlamında kullanılmıştır. Mâtürîdî, ahiret hayatının kavranmasının ancak dünya hayatıyla mümkün olacağını ifade etmektedir. Çünkü bu durum Ona göre Allah’ın hikmetinin gereğidir. Zira dünya hayatı insanların imtihanı için yaratılmıştır ve dünya hayatının muhasebesi için ikinci bir âlem yani ahiret hayatı gereklidir. Ahiret hayatının olmaması durumunda dünya hayatının bir anlamı kalmamaktadır. Çünkü belli sonuçlar olmaksızın insanların yaratılması fena

¹⁸⁷ İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 73; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, C. IV, s.11.

¹⁸⁸ Fetih, 48/2.

bulmaları hedefine bağlı kalmaktadır, bu ise sonucu olmayan bir işte gayret göstermek gibi akılların abes göreceği bir durumdur. Ayrıca Allah'ın hikmetine uygun düşmemektedir, çünkü Kur'an'da “Sizi boş yere yarattığımızı ve huzurumuza çıkarılmayacağınızı mı sandınız?”¹⁸⁹ buyurulmaktadır.¹⁹⁰

Mâtürîdî, ahiretin varlığını ispat etmek için “Nasıl olur da Allah'ı inkâr edersiniz? Oysaki siz bir zamanlar cansız iken O size hayat verdi. Günü gelince hayatınıza son verecek, sonra da sizi diriltecektir. Nihayet hepiniz Onun huzuruna çıkarılacaksınız”¹⁹¹ ayetinin açıklamasında, Allah'ın insanlığı yaratıp dünya hayatını başlatmasının ve dünya hayatının sonunda tüm insanlığı yok etmesinin boş ve abes bir iş olacağını ve bundan Allah'ın münezzeh olduğunu belirtmektedir.¹⁹² Dolayısıyla Allah, dünya hayatından sonra kesinlikle gelecek olan bir hesap günü yaratmıştır.

Mâtürîdî, ahiret hayatında herkesin kendi suçundan sorgulanacağını¹⁹³, suçlu bir kimseye şefaatin, dostun ya da rüşvetin fayda sağlamayacağını¹⁹⁴, Allah'ın adaleti gereği Allah dostlarına mükâfat, düşmanlarına da ceza verileceği¹⁹⁵ ve sadece dünyayı isteyen kişinin ahirette hiçbir nasibinin olmayacağını¹⁹⁶ ifade etmektedir.

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da ahiret hayatına dair anlatımlar dünya hayatındaki bilinen şeylere kıyas edilerek yapılmaktadır. Çünkü ahiretin anlaşılması dünya

¹⁸⁹ Mü'minûn, 23/115.

¹⁹⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, ss. 83-84.

¹⁹¹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Nasıl olur da Allah'ı inkâr edersiniz? Oysaki siz bir zamanlar cansız iken O size hayat verdi. Günü gelince hayatınıza son verecek, sonra da sizi diriltecektir. Nihayet hepiniz O'nun huzuruna çıkarılacaksınız.” Bakara, 2/28.

¹⁹² “Denildi ki: Nasıl olur da inkâr edersiniz, öldükten sonra dirilmeyi? Oysaki siz bir zamanlar cansız iken, yani sperm halinde iken O size hayat verdi. Aslında siz ilk yaratılışı müşahade edip benimserken ölümden sonraki dirilmeyi ve hayata kavuşturulmayı nasıl inkâr edersiniz?” ve “Bir de şöyle denildi: Nasıl olur da inkâr edersiniz yeniden can verilmesini ve ölümden sonra diriltilmeyi? Halbuki belli bir sonuç belirlemeden yaratıkları mutlak manada yok etmek için meydana getirmenin akıl açısından boş ve abes bir şey olduğu ortadadır, zira sadece yıkma zevki için bina yapan herkes abesle iştigal ettiği gibi belli bir hedef ve sonucu bulunmayan bir konuda gayret gösteren kimsenin boşuna uğraştığı veya şaka yaptığı da kesindir. Şu halde aziz ve celil olan Allah'ın fiilini ne hakla abes konumunda tutarsınız? Çünkü Cenab-ı Hak insanlar için bir ceza ve mükâfat günü yaratmasaydı onları ilkin meydana getirmekle abesle iştigal eden, şaka yöntemini benimseyen ve isabetli fiil yapmayı terk eden bir varlık olurdu. Gerçek şu ki Allah zalimlerin ileri sürdükleri iddialardan yüce, pek yücedir.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. I, ss. 97-98.

¹⁹³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. V s. 315.

¹⁹⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. V, s. 119.

¹⁹⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XV, ss. 316-317.

¹⁹⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XIII, ss. 197-199.

hayatına bağlıdır. Cehennemdeki azaplar dünyada insanın tattığı elemeler üzerinden anlatılırken cennetteki mükâfatlar ise dünyada insanın tattığı nimetler üzerinden anlatılmaktadır.¹⁹⁷ Bundan dolayı ahiret hayatı ile dünya hayatı birbirlerini tamamlamaktadır.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi ahiret hayatı ile dünya hayatı birbirlerine bağlıdır. Kur'an'da “*Ey iman edenler! Allah'a itaatsizlikten sakının. Herkes yarın için ne hazırladığına baksın!*”¹⁹⁸ buyurularak ahiret hayatına dikkat çekilmektedir. İnsan ahirette karşılaşacağı sonucu dünyada elde ettiği gibi ahirete olan imanı ile de dünya hayatını şekillendirmektedir. Ahirete iman, insanı daima hayır işlemeye, şerden kaçınmaya, hak ve adalete uymaya ve Allah'ın koyduğu sınırları aşmamaya sevk eder. Dolayısıyla ahirete iman, insanın hem dünya hayatını hem de ahiret hayatını mamur ettiği için büyük bir nimettir. Mâtürîdî'ye göre insan bir şeyler yaparken onu yarın için yaptığını kalbine hissettirirse yarın utanacağı veya üzüleceği şeyleri yapmaktan çekinir, aksine sevineceği şeyleri yapar.¹⁹⁹ Bununla birlikte, ahirete inancın insana kazandıracığı faydalardan bir diğeri de dünya hayatından sonra neyle karşılaşacağı hakkında bilgi sahibi olan insanın ümitlerinin canlı olması, engellere ve elemelere karşı sabretmesidir.²⁰⁰

2 Kabir Ahvâli

Kur'an'da dünya hayatı ve ahiret hayatı ile ilgili durumlar sıklıkla birlikte ele alınarak hayatın sürekliliği konusunda insanoğlunun dikkati çekilir. Genel olarak üzerinde durulan husus insanın dünyadaki yaşantısının ceza veya mükâfat olarak ahirette kesinlikle karşılığının olacağıdır.

Ölümünden sonra başlayacak olan ahiret hayatının ilk aşaması kabir hayatıdır. Mâtürîdî'ye göre ahiret hayatı insanın ölümünden sonra kabre konulmasıyla birlikte başlamaktadır.²⁰¹ Kabir hayatı ise kabir sualleri ile başlayacaktır.²⁰² Kabir kelimesi lügatte “*insanın ölümünden sonra defnedildiği yer*” anlamına gelmektedir. Türkçede

¹⁹⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. I, s. 84.

¹⁹⁸ Haşr, 59/18.

¹⁹⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XV, s. 94.

²⁰⁰ Toprak, *Ölümünden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, ss. 8-18.

²⁰¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. III, s. 376.

²⁰² Toprak, *Ölümünden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, s. 258.

de benzer anlama gelen “*mezar*” kelimesiyle ifade edilmektedir. İstılâhî anlamı da lügatteki manasıyla aynıdır. Kur’an’da kabir kelimesi yerine “*berzah*” kelimesi de kullanılmaktadır. Lügat anlamı “*iki şey arasındaki engel ve sınır*” olan berzahın ıstılâh anlamı ölüm anından kıyamete kadar geçen süredir.²⁰³ Berzah hayatının zaman, mekân ve hal ile ilgisi vardır ki; zamanı, ölüm anından yeniden dirilişe kadar geçen süre; mekânı, mükâfata eren ruhlar için kabirden illiyyûna kadar, cezayı hak eden ruhlar için kabirden siccîne kadar; hali ise ruhlardan ibarettir. Ölen her insan kabre girmese bile berzah hayatını yaşar. Bundan dolayı berzah kelimesi kabir kelimesinden daha kapsamlıdır. Kur’an’da “*Çoklukla övünme yarışı sizi kabirlere varıncaya kadar oyaladı*”²⁰⁴ buyrulmaktadır. Buradaki “*المقابر*” kelimesi berzah anlamında kullanılmaktadır. Berzah kelimesi, “*Biri tatlı ve susuzluğu giderici, diğeri tuzlu ve acı olan iki denizi karışacak şekilde salıveren ve ikisi arasına bir engel, aşılmaz bir perde koyan O’dur*”²⁰⁵ ayetinde lügat anlamında, “*‘Geride bıraktığım dünyada iyi işler yapayım’ der. Hayır! Onun söylediği bu söz boş laftan ibarettir. Önlerinde, yeniden diriltilecekleri güne kadar bir berzah vardır*”²⁰⁶ ayetinde ise ıstılâh anlamında kullanılmaktadır.²⁰⁷

Daha önce ifade ettiğimiz üzere ahiret hayatının varlığının ispatı ruh ve beden ilişkisiyle alakalı olduğu gibi kabir hayatının varlığı da ruh ve beden ilişkisiyle alakalıdır. Bundan dolayı kabir hayatının mahiyetinin ya da kabir hayatındaki ceza ve mükâfatın anlaşılabilmesi için konuya dair naklî deliller burada verilecektir.

2.1 Kabirde Azabın Ve Mükâfatın Olduğuna Dair Naklî Deliller

İnsanın ölümüyle başlayan ve ikinci sûra kadar devam eden hayata “*kabir hayatı*” ya da daha geniş kapsamıyla “*berzah hayatı*” denmektedir. Kabir hayatına ait bilgiler açık bir şekilde hadislerden elde edilmektedir ve bazı ayetlerde kabir ahvaline ilişkin açık işaretler bulunmaktadır.²⁰⁸ Te’vîlâtü’l-Kur’an’da kabir hayatında azap ve mükâfat meselesi pek çok ayette ele alınmıştır. Mâtürîdî, “*Allah,*

²⁰³ İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbî'l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, ss. 127-128.

²⁰⁴ Tekâsür, 102/1, 2.

²⁰⁵ Furkan, 25/53.

²⁰⁶ Mü’minûn, 23/100.

²⁰⁷ Toprak, *Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)*, ss. 19-26.

²⁰⁸ Toprak, *Ahirete İman*, s. 32.

‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar. ‘Bir gün veya günün bir bölümü kadar kaldık; işte, saymakla görevli olanlara sor’ derler’’ ayetini açıklarken ahiret hesabını gören asi kulların daha önce kabir azabındaki durumlarını (kabir azabı) hatırlayacağı ve bu azabın eşyayı idrak edici ve hissedici ruh ile olacağını ifade etmektedir.²⁰⁹

Mâtürîdî, *“Yine hayır! Yakında bileceksiniz”*²¹⁰ ayetindeki bilmenin ölümün akabinde kabirde olacağını ve bunun kabir azabını gösterdiğini bildirmektedir.²¹¹ Firavun hanedanının ateşe sokulacağını ifade eden ayetlerin²¹² açıklamasında ise Mâtürîdî, *“Onların ancak ruhları ateşe arz olunur. Bundan dolayı bedenleri de kabirde bunun acısını hisseder. Aynı şekilde cennetliklerin ruhları da cennete arz olunur, dolayısıyla elem ile lezzetin duyulacağı bir diriliş gerçekleşikten sonra ruhlarının duyduğu mutluluğu bedenleri de hisseder; bu olay kabirde olur. Sonra Firavun taifesi cehenneme atıldıkları zaman, onlar için sözü edilen azap hali ortaya çıkar”*²¹³ demektedir. Ona göre kabirdeki azap, ayetteki *“sabah-akşam”* ifadesinin gerçek anlamda anlaşılmasıyla geçici ve süreli bir duruma, mecaz olarak anlaşılmasıyla ise sürekli bir duruma karşılık gelmektedir.

Mâtürîdî, kabir hayatının varlığı ve mahiyeti hakkında İbn Mesûd’dan (ra) ve İbn Ömer’den (ra) rivayet edilen hadisleri delil göstererek kabir azabının varlığını kesin olarak kabul etmektedir. Çünkü Ona göre kabir hayatıyla ilgili hadisteki bilgilerin akıl ile elde edilemeyeceğinden ve sahabenin bu bilgileri sadece Hz. Peygamber’den (sav) işitmiş olacağından dolayı kabir hayatının varlığı naklen sabittir.²¹⁴

Mâtürîdî, yukarıda verilen ayetlerin açıklamalarının yanında diğer bazı ayetlerin de kabir hayatının varlığına delil olabileceğini ifade etmektedir. Mâtürîdî, *“De ki: “Şüphesiz öncekiler ve sonrakiler, mutlaka belli bir günün belli bir vaktinde*

²⁰⁹ Mü’minûn, 23/112, 113; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. X, ss. 95-96. Bkz. Taha, 20/102, 103; Yâsin, 36/51, 52.

²¹⁰ Tekâsür, 102/4.

²¹¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XVII, s. 333.

²¹² Mü’min, 40/45, 46.

²¹³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIII, ss. 67-68.

²¹⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIII, s. 68; Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: *“Sizden biri öldüğünde, gideceği yer kendisine sabah ve akşam gösterilir, eğer cennet ehlinde ise cennet ehlinde, cehennem ehlinde ise cehennem ehlinde gösterilir. Sonra ona, ‘kıyamet günü tekrar diriltilip oraya gidinceye kadar senin yerin burasıdır’ denilir.”* Buhârî, Cenâiz, 89; Müslim, Cennet, 83.

toplanacaklardır”²¹⁵ ayetlerinde zikredilen toplanmanın kabirde olabileceğini ve “(İnsanlar öldükten sonra tekrar dirilmeleri için) Sûr’a üfürülecek. İşte bu, tehdidin gerçekleşeceği gündür”²¹⁶ ayetindeki vaat edilen günün kabir hayatındaki münker ve nekir meleklerinin sorgulaması olabileceğini söylemektedir.²¹⁷

Kabir azabına bazı Kur’an ayetleri açıkça delalet etmekte, bazıları ise işaret etmektedir. Kur’an ayetlerinden ve hadis-i şeriflerden kabir azabı ve nimetinin hak olduğuna kesinlikle delalet edenler bulunduğundan dolayı kabirde nimet ve azabın olacağına inanmak vaciptir, gereklidir.²¹⁸ Kur’an’da iyilerle kötülerin ölümünde ve berzah hayatında eşit olmayacaklarını ifade eden ayetler²¹⁹ açıkça kabir azabını ve nimetini göstermektedir. Kabir azabı veya nimeti ölüm anındaki müjde ve azap ile kişiye makamının gösterilmesi ile başlamaktadır.²²⁰ Kabir azabı hususunda Hz. Peygamber (sav) “Kabir azabından Allah’a sığınınız”²²¹ diyerek sahabeyi uyarmakta ve farklı şekillerde sahabenin dikkatini kabir azabına çekmektedir.²²² Kabir azabıyla ilgili ayet ve hadisler oldukça fazladır.²²³

Kabir azabının keyfiyeti hakkında Mâtürîdî, “Ey Rabbimiz, diyecekler; bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin. Şimdi günahımızı itiraf etmiş bulunuyoruz, bir çıkış yolu yok mu?”²²⁴ ve “Onlara şöyle de: ‘Allah sizi hayata getirecek, sonra öldürecek, sonra gerçekleşeceği kesin bulunan kıyamet sürecinde sizi bir araya getirecek!’

²¹⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIV, s. 334; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “De ki: “Şüphesiz öncekiler ve sonrakiler, mutlaka belli bir günün belli bir vaktinde toplanacaklardır.” Vâkıa, 56/49, 50.

²¹⁶ Kaf, 50/20.

²¹⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIV, s. 122.

²¹⁸ Toprak, **Ölümünden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)**, s. 313.

²¹⁹ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “Yoksa kötülüğe gömülüp kalanlar, hayatlarını ve ölümlemlerini, eşit olarak iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlarınkı gibi mi yapacağımızı zannediyorlar? Hükümleri ne kadar yanlış! Hâlbuki Allah gökleri ir yeri ciddi amaçlarla ve hiçbir haksızlığa uğramaksızın herkesin hak ettiğine göre karadık görmesi için yarattı.” Câsiye, 45/21, 22.

²²⁰ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Allah’a karşı yalan uydurandan yahut kendisine hiçbir şey vahyedilmemişken ‘Bana da vahiy geldi’ diyenden ve ‘Ben de Allah’ın indirdiği ayetlerin benzerini indireceğim’ diyenlerden daha zalim kim vardır? O zalimler, ölümün boğucu dalgaları içinde, melekler de pençelerini uzatmış, onlara ‘Haydi, canlarınızı kurtarın! Allah’a karşı gerçek olmayanı söylemenizden ve O’nun ayetlerine karşı kibirlilik taslamanızdan ötürü bugün zillet azabıyla cezalandırılacaksınız!’ derken onların halini bir görsen!” En’âm, 6/93; Bkz. Enfâl, 8/50.

²²¹ Müslim, Cennet, 17.

²²² Müslim, Cenaiz, 26; Müslim Mesacid, 25; Müslim, Kader, 7.

²²³ Toprak, **Ölümünden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)**, ss. 313-334.

²²⁴ Mü’min, 40/11.

Bunda kuşku yok ama insanların çoğu bilmez”²²⁵ ayetlerinin açıklamasında kabirde insanın diriltilebileceğini ve bu şekilde azap veya nimet görebileceğini ifade etmektedir.²²⁶

Dünya hayatına gelen her insan vasıfları noktasında noksansızdır. Ruh ile beden buluşmasıyla hayat kazanan insan, nefis ve akıl gibi melekeleriyle Allah’a karşı sorumludur. Bu noktada Mâtürîdî ruhu, maddesinden ziyade ölüm öncesi ve sonrası bedenle münasebeti ve fonksiyonu açısından ele almaktadır. Ruh, ölüm olayıyla canlılık vasfını kaybeden insanın bedeninden uzaklaşmaktadır, fakat beden nefis-i derrâke ile ilişkisini sürdürmektedir. Zira Mâtürîdî’ye göre kabir/berzah âleminde ceza veya mükâfata muhatap olan da bu nefistir.²²⁷

3 Kıyamet ve Alametleri

Kıyamet kelimesi “*kalkmak, dikilip ayakta durmak*” manasındaki kıyam kökünden isim veya mastar olup terim olarak “*dirilip mezarından kalkma, Allah’ın huzurunda durma, insanın bir çırpıda ayağa kalkması*” anlamlarına gelmektedir.²²⁸

Kur’an’da kıyamet gününün dehşetini vurgulamak için farklı tamlamalar kullanılmaktadır. Kıyamet gününün tamlamalarından biri “*O büyük felâket geldiğinde*” ayetinde²²⁹ geçen “*tâmmetü’l-kübrâ*” (büyük çılgılık, büyük felaket) dir. Mâtürîdî, ayetin açıklamasında kıyametin “*tâmm*” olarak isimlendirilmesinin bütün canlıları sarması açısından olduğunu ifade etmektedir. Ona göre “*tâmmetü’l-kübrâ*” tamlaması ise azabın veya sevabın devamlı olacağını, hiç kesintiye uğramayacağını göstermektedir.²³⁰ Kıyamet gününü ifade eden diğer bir kelime “*Kulakları sağır eden o ses geldiğinde*”²³¹ ayetinde geçen “*sahha*” (kulakları sağır eden ses, sıkıntı, musibet) dir. Mâtürîdî, bu ve buna benzer kıyamet ifadelerinin kıyametteki safhalara

²²⁵ Câsiye, 45/26.

²²⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. XIII, ss. 29, 363.

²²⁷ “...kabir azabı da ruha değil ‘nefs-i derrâke’ye yapılacak, nefis-i derrâke bedenden çıkıp ayrıldıktan sonra tıpkı uykuda olduğu gibi acıyı ve zevki algılayacaktır.” Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. XII, s. 365:

²²⁸ İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 879; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, C. XII, s. 497.

²²⁹ Nâziat, 79/34: “فَإِذَا جَاءَتِ الطَّامَةُ الْكُبْرَى”

²³⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. XVII, s. 56.

²³¹ Abese, 80/33: “فَإِذَا جَاءَتِ الصَّاحَّةُ”

ya da fiillere göre isimlendirildiğini ifade etmektedir.²³² Kur'an'da geçen diğer kıyamet tamlamalarından bazıları ise “*vâkıa*”²³³ (büyük olay), “*kâria*”²³⁴ (korkunç ses), “*hakka*”²³⁵ (gerçekleşecek olay), “*sâa*”²³⁶ (an), “*yevmun asir*”²³⁷ (zor gün) ve “*yevmun sakil*”²³⁸ (ağır gün) şeklinde geçmektedir.

Kıyametin gerçekleşmesiyle insanoğlunun dünya hayatındaki imtihanı bitecektir. Allah Teâlâ kıyametin zamanını hikmeti gereği insanlara bildirmemiştir.²³⁹ Mâtürîdî'ye göre kıyametin zamanını araştırma gibi bir meşguliyet, insanın imtihana tâbi tutulduğu birçok şeyi kaybetmesine, kendisine emredilen ve yasaklanan buyrukları terk etmesine neden olacaktır.²⁴⁰ Bunun yanında Kur'an'da ifade edildiğine göre insanların ölüme ve kıyamete daha çok hazırlanmalarını sağlamak için kıyametin yaklaştığını bildiren alametler gelmiştir.²⁴¹ Kıyametin; İslami ilimlerin gerilemesi²⁴², cinayetlerin artması²⁴³, zenginliğin artıp dünya malının çoğalması²⁴⁴ vb. küçük alametler hadis-i şeriflerde belirtilmektedir. Mâtürîdî, kıyamet alametleri ile alakalı büyük veya küçük şeklinde her hangi bir taksimat yapmamaktadır. O, “*Onlar (yola gelmek için) kıyamet vaktinin ansızın gelivermesini mi bekliyorlar? Hâlbuki onun alâmetleri geldi. O gelip çatınca akıllarını başlarına devşirmeleri neye yarar!*” ayetinin açıklamasında “*Benim peygamber gönderilmem ile kıyametin kopması şöyle beraberdir*”²⁴⁵ hadisine işaret ederek kıyametin en önemli alametini Hz. Peygamber'in (sav) gelmesi olarak ifade etmektedir.²⁴⁶ Bunun yanında Ona göre Hz. İsa'nın (as) nüzûlü, güneşin batıdan doğması, dâbbetü'l-arz'ın

²³² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XVII, s. 76.

²³³ Vâkıa, 56/1, 2.

²³⁴ Kâria, 101/1-3.

²³⁵ Hakka, 69/1-3.

²³⁶ En'âm, 6/31, 40; Rum, 30/12, 14, 55; Kamer, 54/146; Nâziat, 79/42.

²³⁷ Müddessir, 74/9.

²³⁸ İnsan, 76/27.

²³⁹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Kıyamet saati hakkındaki bilgi yalnız Allah'ın katındadır.*” Lokman, 31/34.

²⁴⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XI, s. 298.

²⁴¹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Onlar (yola gelmek için) kıyamet vaktinin ansızın gelivermesini mi bekliyorlar? Hâlbuki onun alâmetleri geldi. O gelip çatınca akıllarını başlarına devşirmeleri neye yarar!*” Muhammed, 47/18.

²⁴² Buhârî, Hudûd, 20.

²⁴³ Buhârî, Fiten, 25.

²⁴⁴ Müslim, Zekât, 61.

²⁴⁵ Buhârî, Tefsir, 79.

²⁴⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XIII, ss. 429-430.

ve Deccal'in çıkması ve Ye'cûc ve Me'cûc seddinin yıkılması kıyametin diğer alametleridir.²⁴⁷

3.1 Mesih Hz. İsa'nın (as) Nüzûlü

Hz. İsa'nın (as) kıyamet günü şahitliğiyle ilgili Kur'an'da *"Ehli Kitap'tan her biri ölümünden önce Ona mutlaka iman edecektir; O da kıyamet gününde onlara şahit olacaktır"*²⁴⁸ buyurulmaktadır. Bu ayetin açıklamasında Mâtürîdî sahabeden ve diğer âlimlerden pek çok görüş nakletmektedir. O, buradaki şahitliğin Hz. İsa'nın peygamberliği ile alakalı olabileceğini ifade etmektedir.²⁴⁹ Bununla birlikte *"Bilin ki, o kıyamete ait bir bilgidir. Sakın ondan şüphe etmeyin ve bana tâbi olun. Bu dosdoğru yoldur"*²⁵⁰ ayetinin açıklamasında ise Mâtürîdî şöyle demektedir: *"Muhammed aleyhisselâm kastedildi ise sanki Hz. Peygamber (sav) şunu söylemektedir: Ben kıyamete ait bir bilgiyim, kıyamete yakın olarak gönderildim, dolayısıyla bana tâbi olun! Eğer maksat Hz. İsa (as) ise o zaman Rasûlullah (sav) şunu demek istemiştir: Hz. İsa (as), kıyamete ait bir bilgi ve onun işaretidir, dolayısıyla o gelmeden önce bana tâbi olun!"*²⁵¹ Kıyamet alametleriyle ilgili bu ifadelerinden Mâtürîdî'nin nübüvvet üzerinde önemle durduğu görülmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) son peygamber oluşu bu hakikatin göstergesidir.²⁵²

3.2 Deccal'in Ortaya Çıkması

Bir şeyi örtmek veya boyamak anlamlarına gelen *"decal"* kökünden türeyen *"deccal"* kelimesi gerçekleri örten demektir. Deccal kelimesi, Kur'an'da her hangi bir ayette geçmemektedir, sadece bazı hadislerde Deccal'e dair bilgiler yer almaktadır. Bu rivayetlerde Deccal'in kıyamete yakın ortaya çıkıp insanlar için büyük bir fitnenin baş göstereceği söylenmektedir.²⁵³ Mâtürîdî, Deccal'den kıyamet

²⁴⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XIII, s. 430; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. V, ss. 289-290.

²⁴⁸ Nisâ, 4/159.

²⁴⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. IV, ss. 113-114

²⁵⁰ Zuhurf, 43/61.

²⁵¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XIII, ss. 286-287.

²⁵² Toprak, *Ahirete İman*, s. 44.

²⁵³ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: *"Hz. Huzeyfe (ra) anlatıyor: "Rasulullah (sav) buyurdular ki: "Deccal çıktığı vakit beraberinde su ve ateş vardır. Ancak halkın ateş olarak gördüğü tatlı sudur; halkın su olarak gördüğü ise yakıcı bir ateştir. Sizden kim o güne ererse, halkın ateş olarak"*

alametlerinden biri olarak bahsetmekte fakat yeterince açıklama yapmamaktadır.²⁵⁴ Mâtürîdî, Kelbî'den Deccal ortaya çıkınca Allah'ın Hz. İsa'yı (as) indireceğini ve Hz. İsa'nın (as) Deccal'ı öldüreceğini, bunun üzerine Ehli Kitap'ın geriye kalanının ona iman edeceğini, Yahudilerden ve Hıristiyanlardan Müslüman olmayan kimsenin kalmayacağını nakletmektedir.²⁵⁵

3.3 Dabbetü'l-arz

Mâtürîdî, “Söylenen (kıyamet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların ayetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur”²⁵⁶ ayetinin açıklamasında kıyametin alameti olarak bir yaratığın çıkacağını ve yaratığın mümin ile konuşacağını kâfiri ise yaralayacağını bildirmektedir. O, bu durumun Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini doğrulayan bir delil olacağını ifade etmektedir. Mâtürîdî, yaratığın mahiyeti ile ilgili kesin bir ifade kullanmamaktadır.²⁵⁷

3.4 Ye'cûc Ve Me'cûc'ün Zuhûru

Kıyametin alametlerinden bir tanesi de Ye'cûc ve Me'cûc seddinin yıkılmasıdır. Bu olaydan “Nihayet Ye'cûc ve Me'cûc (sedleri) açıldığı ve onlar her tepeden akın ettiği zaman”²⁵⁸ ayetinde ve Kur'an'da Zülkarneyn'ı (as) anlatan Kehf Suresi 93-99 ayetlerinde bahsedilmektedir.²⁵⁹ Bu ayetlerde geçen Zülkarneyn'in kimliği, seddin yeri, Ye'cûc ve Me'cûc'ün kimler olduğu araştırılmış ve çeşitli

gördüğüne düş(meyi kabul et)sin. Çünkü o, tatlı soğuk sudur.” Buhârî, Fiten, 26; Müslim, Fiten 105; Bkz. Müslim, Fiten, 94, 119; Buhârî, Fiten, 27; Buhârî, İtisam, 23; Buhârî, Cenaiz, 80.

²⁵⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XIII, s. 430; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. V, ss. 289-290.

²⁵⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. IV, s. 113.

²⁵⁶ Neml, 27/82.

²⁵⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. X, s. 481-483.

²⁵⁸ Enbiya, 21/96.

²⁵⁹ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “Nihayet iki dağ arasma ulaştığında bunların ötesinde nerede ise hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu. Dediler ki: ‘Ey Zülkarneyn! Bu memlekette Ye'cûc ve Me'cûc bozgunculuk yapmaktadırlar. Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir bedel ödesek kabul eder misin?’ Zülkarneyn şöyle cevap verdi: ‘Rabbimin beni içinde bulundurduğu nimet ve kudret sizinkinden üstündür. Siz bana kuvvetinizle destek olun da, sizinle onlar arasma aşılmaz bir engel yapayım. Bana, demir kütleleri getirin.’ Nihayet (vadiyi demirle doldurup) iki dağın arasını aynı seviyeye getirince, ‘Ateşi körükleyin!’ dedi. Artık onu kor haline getirdiği vakit, ‘Getirin bana, üzerine bir miktar erimiş bakır dökeyim’ dedi. Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler. Zülkarneyn, ‘Bu, Rabbimden bir rahmettir. Fakat Rabb'imın vâdi gelince O, bunu yerle bir eder. Rabbimin vâdi haktır’ dedi. O gün (kıyâmet günü) biz onları, birbirine çarparak çalkalanır bir halde bırakmışızdır; sûra da üfürülmüş, böylece onları bütünüyle bir araya getirmişizdir.” Kehf, 18/93-99.

görüşler ileri sürülmüştür. Gerçek olan, Ye’cûc ve Me’cûc’ün kıyamet alametlerinden biri olarak belli bir vakitte insanlığın üzerine akın edeceği, yeryüzüne dağılarak bir süre bozgunculuk yapacakları ve büyük bir felaket olarak ortaya çıkacakları keyfiyetidir.²⁶⁰ Mâtüridî, bu ayetlerde kast edilenin kıyametin mutlaka vuku bulacağını ifade edilmesidir, demektedir.²⁶¹

4 Ahiret Halleri

4.1 Ba’s

Ba’s kelimesi sözlükte “göndermek, çömelmiş veya oturmuş olan bir varlığı kaldırmak ve uyandırmak, bir şeyi harekete geçirip yönlendirmek” anlamlarına gelmektedir. İstilahta ise “şahısları, cinsleri ve türleri yoktan var etmek, öldükten sonra dirilmek ve Allah’ın ölüleri tekrar diriltmesi” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda “bir insanın hareketini kısıtlayan her türlü engeli ortadan kaldırarak onu rahatlatmak veya insanı ya da insanları uykusundan aniden uyandırıp yola koymak” anlamına da gelmektedir.²⁶²

Kur’an’da ba’s kelimesi, insandan farklı bir canlının insana yol göstermesi için görevlendirilmesi²⁶³, peygamberlerin vahiy elçiliği için gönderilmesi²⁶⁴, insanların diriltilerek ahiret hayatının başlaması²⁶⁵ ve dünya hayatında insanın uykusundan uyanması²⁶⁶ anlamlarında kullanılmıştır.

²⁶⁰ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 455.

²⁶¹ Ebu Mansur el-Mâtüridî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, ss. 422-423; Ebu Mansur el-Mâtüridî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, s. 138-143.

²⁶² İsfahânî, **El-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)**, ss. 152-154.

²⁶³ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Nihayet Allah, ona kardeşinin ölmüş cesedini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek için yeri eşeleyen bir karga gönderdi. “Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten âciz miyim ben?” dedi. Artık pişmanlık duyanlardan olmuştu.” Mâide, 5/31.

²⁶⁴ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Andolsun ki biz her ümmete: ‘Allaha kulluk edin, putlar (a tapmak) tan kaçının’ diye (tebligat yapması için) bir peygamber göndermişizdir. Sonra Allah içlerinden kimine hidayet vermiş, kiminin üzerine de sapıklık hak olmuştur. Şimdi yeryüzünde gezinin de (peygamberlerini) tekzip edenlerin sonu nice oldu, görün.” Nahl, 16/36.

²⁶⁵ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Kendilerine ilim ve iman verilmiş olanlar ise onlara şöyle diyeceklerdir: “Andolsun, siz, Allah’ın yazısına göre, yeniden dirilme gününe kadar kaldınız. İşte bu yeniden dirilme günüdür. Fakat siz bilmiyordunuz.” Rum, 30/56:

²⁶⁶ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “O, geceleyin sizi ölü gibi kendinizden geçirip alan (uyutan) ve gündüzün kazandıklarınızı bilen, sonra da belirlenmiş eceliniz tamamlanıncaya kadar gündüzleri sizi tekrar diriltendir (uyandırandır). Sonra dönüşünüz yalnız Onadır. Sonra O, işlemekte olduklarınızı size haber verecektir.” En’âm, 6/60:

Dünya hayatının ölümle son bulmasından sonra ahiret hayatı için insana yeniden can verilecektir. Bu bağlamda “*ilk defa veya yeniden hayat verme*” anlamlarına gelen ehyâ fiili ba’s kelimesiyle aynı anlama gelmektedir. Zira ehya kelimesinin Kur’an’da bu anlamda kullanıldığını görmekteyiz.²⁶⁷

Ahiret hayatındaki yeniden dirilişin mahiyetini anlatmada kullanılan diğer bir kavram “*neş’et*” dir. Neş’et kelimesi N-Ş-E fiilinin mastarıdır ve “*bir şeyi meydana getirme, onu eğitme ve yetiştirme, bir varlığın gelişerek ve halden hale girerek yapısal olarak yükselmesi*” anlamlarına gelmektedir.²⁶⁸ Kur’an’daki kullanımlarına bakıldığında neş’et kelimesi, dünya hayatından sonra ikinci bir dirilişin vuku bulacağını ve bu ikinci hayatın dünya hayatına benzerliğiyle beraber daha üstün olacağını ifade etmektedir.²⁶⁹

Dünya hayatından sonra insanoğlu yeniden diriltilecek ve Allah’a dönecektir. Bu durum Kur’an’da bazı ayetlerde²⁷⁰ yeryüzünün kuruması ve suyla canlanmasına benzetilmektedir. Ayetlerdeki benzetmeyi ele alan Mâtürîdî, ikinci yaratmanın ilk yaratmadan daha kolay olması dolayısıyla yeniden dirilmenin aklen mümkün olduğunu ifade etmektedir.²⁷¹ Mâtürîdî’ye göre insanın yaşamında devamlı gözlemediği gece ve gündüzün sürekli ve bozulmadan birbirini takip etmesi de

²⁶⁷ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*Kullara bir geçim kaynağı olarak. O su ile ölü toprağa hayat verdik. İşte diriliş de böyledir*” Kaf, 50/11; “*Allah’ın varlığının delillerinden biri de şudur: Sen yeryüzünü boynu bükük (kupkuru) görürsün. Onun üzerine yağmuru indirdiğimiz zaman kıpırdar kabarır. Şüphesiz ki, onu diriltir, elbette ölüleri de diriltir. Şüphesiz O, her şeye gücü hakkıyla yetendir.*” Fussilet, 41/39.

²⁶⁸ İsfahânî, **El-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)**, ss. 1058, 1059; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C. I, s. 170.

²⁶⁹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*De ki: ‘Yeryüzünde dolaşın da Allah’ın başlangıçta yaratmayı nasıl yaptığına bakın. Sonra Allah (aynı şekilde) sonraki yaratmayı da yapacaktır. (Kıyametten sonra her şeyi tekrar yaratacaktır) Şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.*” Ankebût, 29/20; “*Şüphesiz sonraki yaratma da Ona aittir.*” Necm, 53/47; Bkz. Vâkıa, 56/60, 61; Yâsin, 36/79.

²⁷⁰ Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*İnsanlar! Öldükten sonra dirileceğinizden kuşku duyuyorsanız şunu unutmayın ki bizsizi topraktan, sonra nutfeden, sonra alakadan, sonra belli belirsiz et parçasından yarattık ki size (kudretimizi) açıkça göstereyim. Biz dilediğimiz rahimlerde belirli bir vakte kadar kalmasını sağlarız, sonra sizi bebek olarak çıkarırız ki daha sonra yetişkinlik çağınıza erişesiniz. İçinizden kimi erken vefat ettirilirken kimi de önceden bildiklerini bilmez hale gelinceye kadar ömrün en düşkün çağıma erştirilir. Öte yandan yeryüzünü kupkuru ve cansız görürsün; üzerine yağmur indirdiğimizde ise (bir de bakarsın) canlanıp kabarır ve her cinsten güzel bitkiler çıkarır. Bu böyledir, çünkü Allah hakkın tâ kendisidir, O ölüleri diriltir ve O’nun her şeye gücü yeter. Kıyamet vakti şüphe yok ki gelip çatacaktır ve Allah kabirde yatanları diriltecektir.*” Hac, 22/5-7; Bkz. Fussilet, 41/39; Yunus, 10/4, 34

²⁷¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, ss. 448-453.

yeniden dirilmenin delillerindendir.²⁷² Mâtürîdî, yeniden dirilişle ilgili olarak bu muazzam kâinatın yaratılmasının Allah’a göre kolay olmasını ve bütün bunların amaçsız yaratılmadığını delil getirerek dünya hayatının anlam bulmasının yeniden dirilişe bağlı olduğunu ifade etmektedir.²⁷³ Mâtürîdî’ye göre insanların yaratılışı²⁷⁴ ve Hz. İsa’nın (as) babasız dünyaya gelişi yeniden dirilişin delillerindendir. Hz. İsa’nın (as) yaratılışı insanı yeniden yaratması için Allah’ın herhangi bir sebebe bağlı olmadığını en açık göstergelerinden bir tanesidir.²⁷⁵

Mâtürîdî, “Onlar, ‘Allah, ölen bir kimseyi diriltmez’ diye Allah adını anarak en kuvvetli yeminlerini ettiler. Hayır, diriltecek! Bu, yerine getirilmesini Allah’ın üzerine aldığı bir vaattir. Fakat insanların çoğu bilmezler”²⁷⁶ ayetinin açıklamasında öldükten sonra yeniden dirilmenin naklî, aklî ve hikmet yönüyle zorunlu olduğunu belirtmektedir. Naklî yönden bu haber peygamberler vasıtasıyla insanlara ulaşmıştır ve peygamberler sözü dinlenilmeye ve inanılmaya en layık insanlardır. Aklî yönden Allah hiçbir şeyi yok edilmek için ya da boş bir gayeyle yaratmamıştır. Açıkçası bu dünya hayatının bir maksadı vardır, Allah’a dönüş olmasaydı dünya hayatının bir anlamı kalmayacaktı.²⁷⁷ Hikmet açısından ise Allah’ın iyi kullarına yapılan eziyetler sebebiyle zalimlerden intikam alması, güzel davranışlarından dolayı da iyi kullarını mükâfatlandırması gerekir.²⁷⁸ Yeniden diriliş olmasaydı zalimleri tehdit etmenin ve itaatlere ve iyi işlere teşvik etmenin bir anlamı olmazdı. Ayrıca Mâtürîdî dünya hayatındaki zalimleri ve iyi kulları ahirette birbirlerinden ayırmanın vacip olduğunu ifade etmektedir.²⁷⁹ Mâtürîdî’ye göre yeniden dirilişin inkâr edilme nedenleri, Müslüman ve kâfirin nimet açısından eşit olduğunun ve ölüm anında Müslümanın olduğu gibi kâfire de azabın inmediğinin müşahede edilmesidir. Bu durum kâfirleri

²⁷² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VII, s. 26; Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Şüphesiz gece ve gündüzün art arda değişmesinde, Allah’ın göklerde ve yeryüzünde yarattığı şeylerde, Allah’a karşı gelmekten sakınan bir toplum için pek çok deliller vardır.” Yunus, 10/6.

²⁷³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VII, s. 84; Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “Bilesiniz ki, göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah’ındır. Yine bilesiniz ki, Allah’ın va’di haktır. Fakat onların çoğu bunu bilmez. O, diriltir ve öldürür; ancak Ona döndürüleceksiniz.”; Yunus 10/55, 56; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, ss. 264-265; Sad, 38/27.

²⁷⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. X, ss. 22-25; Mü’minûn, 23/14-16.

²⁷⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. IX, ss. 172-173; Meryem, 19/ 21.

²⁷⁶ Nahl, 16/38.

²⁷⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. X, ss. 96-98; Mü’minûn, 23/115.

²⁷⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XI, ss. 127-128.

²⁷⁹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VIII, s. 120.

yeniden dirilişı inkâra sevk etmiştir.²⁸⁰ Ayrıca yeniden dirilmenin mümkün olmadığı zannına kapılmaları da diğer bir etkidir.²⁸¹

Dünya hayatında ecelin gelmesiyle birlikte ölüm hadisesi gerçekleşecektir. Bu bütün insanlarca malumdur. İslam inancına göre yeniden diriliş ahirette gerçekleşecektir ve Mâtürîdî'ye göre yeniden dirilmenin Kur'an'daki anlam karşılığı kulların Allah'a dönmesidir.

Tarih boyunca gerek İslam filozofları gerekse İslam kelimcileri tarafından ölümden sonraki hayatın mahiyeti tartışılmıştır. Ortak olan görüş ise öldükten sonra insanın yeniden diriltileceğidir. Tartışmaya esas olan durum ise yeniden dirilmenin sadece ruhani mi yoksa bedenle mi olacağı ve bu bedenin dünya hayatındaki beden mi yoksa yeni bir beden mi olacağıdır. Mâtürîdî, *“Peki onlar, Allah'ın yaratmayı nasıl başlattığını, sonra onu artarda sürdürdüğünü görmezler mi? Kuşkusuz bu, Allah için kolaydır”*²⁸² ayetinin açıklamasında ahiret hayatındaki ikinci yaratılışın dünya hayatındaki ilk yaratılışa göre daha kolay olacağını ifade etmektedir. Zira Ona göre ikinci yaratmanın nasıl olacağını insan idrak edemese de dünya hayatında Allah'ın ilk yaratmayı nasıl gerçekleştirdiğini görmüştür. Bundan dolayı yeniden yaratmadaki harikuladelik ilk yaratmadaki harikuladelikten fazla değildir. Bilakis ilk yaratmadaki harikuladelik yeniden yaratmadakinden fazladır. Çünkü yeniden yaratma ilk yaratmadan daha kolay ve daha basittir. İlk yaratmaya güç yetiren yeniden yaratmaya daha çok güç yetirir.²⁸³ Mâtürîdî'nin bu açıklamalarından yola çıkarak Ona göre ahiret hayatındaki ikinci yaratılışın aynı bedenle olacağını söyleyebiliriz.

4.2 Haşr Ve Mahşer

Haşr, sözlükte *“toplanmak, bir araya gelmek getirmek ve bir topluluğu bulunduğu yerden zor kullanarak çıkarıp bir meydana toplamak”* anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise Allah'ın ahiret hayatında insanları diriliştikten sonra

²⁸⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XI, s. 113; Ankebût, 29/4, 5.

²⁸¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XIV, s. 169; Cin, 72/7.

²⁸² Ankebût, 29/19.

²⁸³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. XI, s. 127.

hesap için bir araya getirmesini ifade etmektedir. İnsanların toplanma alanına da “mahşer” denmektedir.²⁸⁴

Haşr, kıyamette insanların ba’stan sonra karşılaşacağı ikinci merhaledir. Kur’an’da haşr ile ilgili pek çok ayet bulunmaktadır.²⁸⁵ Bu ayetlerden yola çıkarak mahşer gününün insanoğlu için çok çetin olacağı anlaşılmaktadır. Çünkü her insan dünyadaki yaşamlarına göre haşr olacaktır.²⁸⁶ Allah Teâlâ “Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarız”²⁸⁷ buyurmaktadır. Kur’an’da “Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşr ederiz. O der ki: ‘Ey Rabbim! Beni niçin kör olarak haşr ettin? Hâlbuki daha önce gören biriydim.’” ayetinin açıklamasında Mâtürîdî, buradaki körlüğün kişinin dinin delillerini bilmez bir şekildeki manevi körlüğünün olmadığını, kast edilen durumun fiziksel körlük olduğunu ifade etmektedir.²⁸⁸ Ona göre mahşerdeki dirilme ruh ve beden ile gerçekleşecektir.

Hız. Peygamber’in (sav) hadislerinde de mahşerdeki durumdan bahsedilmektedir. Orada bazı insanlar sıkıntı içindelerken bazı insanlar arşın gölgesinde gölgeleneceklerdir.²⁸⁹ Kur’an’da ve hadis-i şeriflerde verilen haşr ve mahşer ile ilgili bilgilerden ahirette yeniden diriliş ile ruh ve bedenin bir araya geleceği²⁹⁰, hesap ve mizan olmadan/tamamlanmadan önce insanların dünyadaki yaşamlarına göre ceza veya mükâfat alacakları görülmektedir.

²⁸⁴ İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 286; Süleyman Toprak, *haşir*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 16, ss. 416-417.

²⁸⁵ Meryem, 19/68; Sebe, 34/40; Ahkaf, 46/6; Hicr, 15/25.

²⁸⁶ Taha, 20/124, 125; Âl-i İmran, 3/106, 107; Abese, 80/38-43.

²⁸⁷ İsrâ, 17/97.

²⁸⁸ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. IX, ss. 326-327.

²⁸⁹ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “Başka bir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde Allah Teala, yedi insanı, arşının gölgesinde barındıracaktır: Adil devlet başkanı, Rabbine kulluk ederek temiz bir hayat içinde serpilip büyüyen genç, Kalbi mescitlere bağlı Müslüman, Birbirlerini Allah için sevip buluşmaları da ayrılışları da Allah için olan iki insan, Güzel ve mevki sahibi bir kadının beraber olma isteğine “Ben Allah’tan korkarım” diye yaklaşmayan yiğit, Sağ elinin verdiğini sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse, Tenhada Allah’ı anıp göz yaşı döken kişi.” Buhârî, Ezan, 36; Müslim, Zekat, 91.

²⁹⁰ Gölcük ve Toprak, *Kelam, Tarih Ekoller Problemler*, s. 466.

4.3 Hesap, Sual Ve Mîzân

Kur'an'da hesap ve sual ile ilgili pek çok ayet vardır.²⁹¹ Bütün insanlar mahşerde toplandıktan sonra bir mahkeme kurulacak, amel defterleri sahiplerine verilecek ve herkes neyle karşılaşacağını tahmin edecektir.²⁹² Mâtürîdî, “*Hiç kimse başkasının günah yükünü üstüne almaz*”²⁹³ ayetinin açıklamasında ahirette hesabın ferdi olacağını herkesin kendi kitabından sorumlu olacağını bildirmektedir.²⁹⁴ Mâtürîdî, “*Rabbine andolsun ki yaptıklarından dolayı muhakkak surette onların hepsini sorguya çekeceğiz!*”²⁹⁵ ayetinde ifade edilen herkesin sorguya çekilmesinden kastın, peygamberlerin elçilik görevlerini yapmasından ve peygamberlerin gönderildiği toplumların da elçilerin çağrısını kabul etmelerinden sorgulanmalarının olduğunu belirtir. Bu ayetteki yeminin ise hesabın şiddetini vurgulamak için olduğunu söyler.²⁹⁶ Mahşerde insanlar amel defterinden hesaba çekilirken günahkâr kulların inkârlarından dolayı organları iradesi dışında aleyhine şahitlik edecektir. Müminler ise her şeyi ikrar edeceği için onların organlarının tanıklık etmesine ihtiyaç olmayacaktır.²⁹⁷

Mîzân kelimesi, sözlükte “*bir şeyin ağırlığını tahmin etmek, ölçüye vurmak, tartmak*” anlamındaki “*vezn*” kökünden türemiş bir isim olarak “*tartı aleti, tartmada kullanılan ağırlık; adalet*” manalarına gelmektedir. Terim olarak ise ahiret hallerinin

²⁹¹ İnşikak, 84/7-12; Hakka, 69/19-25; 356 İsrâ, 17/15; Şuarâ, 26/88, 89, 113; Sebe, 34/37; Zilzâl, 99/4; Furkan, 25/70.

²⁹² Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*Her insanın boynuna işlediklerini dolarız ve kıyamet günü açılmış bulacağı kitabı önüne çıkarırız. Kitabını oku, bugün hesap görücü olarak sen kendine yetersin.*” İsrâ, 17/13, 14.

²⁹³ İsrâ, 17/15.

²⁹⁴ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VIII, s. 267.

²⁹⁵ Hicr, 15/92, 93.

²⁹⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VIII, s. 79.

²⁹⁷ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XIII, ss. 127-129; Konuyla ilgili ayetler şöyledir: “*Nihayet oraya geldiklerinde vaktiyle yaptıklarından dolayı kulakları, gözleri ve derileri onların aleyhine şahitlik eder. Derilerine, 'Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz?' diye sorarlar. 'Her şeyi konuşuran Allah bizi de konuştu derler. İlk önce sizi O yarattı, şimdi deyine Ona dönüyorsunuz. "Vaktiyle siz, ne kulaklarınızın ne gözlerinizin ne de derilerinizin aleyhinizde şahitlik etmesinden sakınıyordunuz; üstelik yaptıklarınızın çoğunu Allah'ın bilmediğini sanıyordunuz."*” Fussilet, 41/20-22; Bkz. Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. X, s. 153; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, ss. 121-122.

belli bir merhalesinde insanların sorguya çekilmeleri neticesinde ceza veya mükâfatı gerektiren amellerinin değerlendirilmesidir.²⁹⁸

Ahiret hayatının halleri ile kullanıma uygun olarak Kur'an'da bir ayette²⁹⁹ veznin mutlaka gerçekleşeceği, başka bir ayette³⁰⁰ kıyamet gününde adaletli bir ölçüm ile hiçbir insana haksızlık yapılmayacağı bildirilmektedir. Kur'an'ın birkaç ayetinde mîzanın çoğulu olan mevâzîn geçmekte, bunlarda genel ifade edilen hususun ise mîzanları ağır gelenlerin kurtuluşa ereceği, mîzanları hafif gelenlerin ise cehenneme gideceği ifade edilmektedir.³⁰¹

Mâtürîdî, “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri kurarız” ayetinde geçen mizan kelimesinin adaleti ifade ettiğini söylemektedir.³⁰² Dünya hayatında hiçbir kimsenin iyiliklerinin karşılığı ahiret hayatında eksiltilmez ya da kötülüklerinin cezası artırılmaz. Fakat herkese yaptığı amelin karşılığı tam olarak verilir. Yani ahirette Allah'ın adaleti tecelli edecektir. Mâtürîdî, bu ayetten yola çıkarak mizanda herhangi bir artırma veya azaltma olmasından Allah'ı tenzih eder. O, böylesi bir durumun dünya hayatında insanlar arasında olabileceğini ve bunun ya cehaletten ya da haksızlık veya zulümden kaynaklanabileceğini ifade etmektedir. Bu durum Allah'ın huzurunda ahirette asla olmayacaktır. Buna göre Allah'ın bildiği ve takdir ettiği tarzda amellerin tartılması haktır, aklın yönden de mümkündür.³⁰³

Mâtürîdî, “Kimin tartıları ağır gelirse işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar, kendilerini ziyana sokanlardır”³⁰⁴ ayetinin açıklamasında iman ve amel hakkında “bir müminin yaptığı kötülük onun imanına galip gelemmez, bir kâfirin iyilikleri de onun şirkine galip gelemmez” diye bildirmektedir. Ayrıca bu beyanın müminlerin amellerinin büyüklüğüne ve kâfirlerin

²⁹⁸ İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, s. 1155; Süleyman Toprak, *mizan*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, ss. 211-212.

²⁹⁹ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Kıyamet gününde amellerin tartılması (el-veznu) haktır. Kimin iyilikleri kötülüklerinden ağır gelirse işte onlar kurtulanlardır. Kimin de tartıları hafif gelirse işte onlar da, ayetlerimize yaptıkları, haksızlık sebebiyle, kendilerine yazık edenlerdir.” A'raf, 7/8, 9.

³⁰⁰ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “Biz, kıyamet günü için adalet terazileri (mevâzinul-kıst) kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz.” Enbiya, 21/47.

³⁰¹ Süleyman Toprak, *mizan*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30, ss. 211-212.

³⁰² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi*, C. IX, s. 378.

³⁰³ Toprak, *Ahirete İman*, s. 56.

³⁰⁴ A'raf, 7/8, 9.

amellerinin de hafifliğine işaret ettiğini vurgulamaktadır. Açıkçası bununla müminlerin amellerinin sabit ve istikrarlı bir şekilde devam edeceği ve kâfirlerin amellerinin ise heba olacağı belirtilmektedir.³⁰⁵

4.4 Havz

Havz kelimesi sözlükte “çok, pek çok” anlamında bir sıfattır. Terim anlamı ise ahiret hayatında Hz. Peygamber’e (sav) tahsis edileceği bildirilen çok büyük bir havuza verilen isimdir. Havz kelimesi günümüz Türkçesinde ahirette Rasûlullah’a ayrılan, bütün cennet ırmaklarının kendisinden doğduğu büyük bir su kaynağını veya nehri ifade eden “kevsir” kelimesi ile birlikte kullanılmaktadır. Havz kelimesi Kur’an’da geçmemekte, kevsir kelimesi bir ayette³⁰⁶ geçmektedir.³⁰⁷

Mâtürîdî, kevsir kelimesinin farklı anlamlara gelebileceğini ifade etmektedir. Bir hadis-i şerifte Hz. Peygamber’e (sav) kevsirin ne olduğu sorulmuş, O (sav) da “Cennette bir nehirdir”³⁰⁸ diye cevap vermiştir. Mâtürîdî, hadisin sabit olmaması durumunda kevsirin, Hz. Peygamber’e (sav) verilen nübüvvet ve risâlet, herkesin ilâhî gazaptan kurtulmasına vesile olan Rasûle iman ve O’nu tasdik, kendisini melekler nezdinde bilinen ve anılan biri konumuna getirmesi, Allah’ın ezan ve kamette Hz. Peygamber’in (sav) adını kendi adıyla yan yana okutması, bütün yaratıklar nezdinde kadir ve kıymetini yüceltmesi gibi ilahi nimetler olmasının daha doğru olacağını ifade etmektedir. Çünkü O, “Cennet ehli için oraya girdiklerinden itibaren hiçbir gözün görmediği, kulakların işitmediği, insanın düşünce, duygu ve hayalinin tasavvur edemediği nimetler vardır”³⁰⁹ hadisindeki lütufkârlığın sözü edilen nehirden çok daha ileri boyutlarda olacağını ifade etmektedir.³¹⁰ Havz ya da havz-ı-kevsirin Hz. Peygamber’e (sav) verilmesi O’nun şanının yüceltilmesi, bütün insanlık nazarında ulu ve şerefli bir konuma yükseltilmesi anlamındadır. Öyle ki

³⁰⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. V, ss. 317-320.

³⁰⁶ Kevser, 108/1.

³⁰⁷ Mustafa Ertürk, **havz-ı kevsir**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 16, ss. 546-549.

³⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, III, 2; İbn Mâce, Zühd, 39, Tirmîzî, Tefsîru’l-Kuran, 108.

³⁰⁹ Buhârî, Tevhîd, 35.

³¹⁰ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XVII, s. 362.

O’nu küçümseyen hem dünyada hem ahirette kaybedecektir. Bu da kıyamette insanları bekleyen hallerden biridir.³¹¹

4.5 Şefa

Sözlükte “bir şeyi benzerine eklemek, tek olan bir şeyi dengi veya benzeriyle çift hale getirmek; birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak, işinin görülmesi için birinin aracılığını istemek” anlamlarındaki şef kökünden türeyen şefa, “suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme, daha çok saygınlık ve mertebeye daha yüksek bir konumda olanın, daha aşağı düzeyde olan ile bir araya gelmesi” manalarına gelmektedir.³¹² Terim olarak ise “kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen salih kulların müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması” anlamında kullanılmaktadır.³¹³ Şefa kavramı insanların dünya hayatında o kadar yer etmiştir ki bu kavramın ahirette insanın karşısına çıkmaması düşünülemez. Dolayısıyla şefa ile ilgili pek çok ayet konuyu aydınlatmaktadır.³¹⁴

Mâtürîdî, “Allah onların önlerindeki de arkalarındaki de (bildiklerini de bilmediklerini de) bilir. Onlar Allah’ın razı olduklarından başkasına şefa edemezler ve Allah korkusundan titrerler”³¹⁵ ayetindeki razı olmaktan kastın izin vermek anlamında olduğunu ve inkâr edenlere değil amelce günahkâr müminlere şefa edileceğini haber vermektedir. Çünkü günahı olmayanın şefa ihtiyacı olmayacaktır. Ona göre müminin günahı konusunda şefa bulunmak, onun kötü hal ve amelini düzeltmesine vesile olur.³¹⁶

4.6 Sırat

Sırat, sözlükte “yol³¹⁷, cadde, geçit” anlamlarına gelir. Terim manası ise ahirette cennete doğru giden yolda herkesin üzerinden geçeceği cehennem üzerinde

³¹¹ İnşirah, 94/4; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. XVII, ss. 278-279.

³¹² İsfahânî, *El-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân (Kur’an Kavramları Sözlüğü)*, s. 555.

³¹³ Mustafa Alıcı, *şefa*, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 38, ss. 411-412.

³¹⁴ Zuhuf, 43/86; Necm, 53/26; Müddessir, 74/48; En’âm, 6/51, 70; Secde, 32/4; Rum, 30/13; Bakara, 2/48, 254.

³¹⁵ Enbiya, 21/28.

³¹⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. IX, s. 359; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. II, ss. 179-180.

³¹⁷ Sâffât, 37/22-24.

kurulu bir yol veya köprüdür. Sırat kelimesi bundan farklı olarak müstekim ve övgüye layık manasında kullanılmaktadır. Bazı ayetlerde³¹⁸ sırata işaret edilmektedir, bazı hadislerde de ayrıntılı olarak anlatılan sırat, Allah ve Rasûlünün haber verdiği şekilde ve yalnız Allah'ın bildiği ve takdir ettiği keyfiyette mutlaka olacaktır.³¹⁹

Mâtürîdî, “İçinizden, oraya varmayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür”³²⁰ ayetinin açıklamasında Müslümanların da azap görme ve cezalandırma olmadan cehenneme uğrayacağını ve bütün insanlar sırata gelince Müslümanların kurtulup sıratı geçeceğini ve kâfirlerin ayakları kayarak cehenneme düşeceklerini ifade etmektedir. Bunun yanında sıratın üzerinden geçişin tarif edildiği hadis-i şerifte³²¹ Mâtürîdî, müminlerin cehenneme gelmeleri, içine girmeleri ve bunun kendilerine korku ve hüznün vermemesinin mümkün olabileceğini belirtmektedir.³²²

4.7 Cennet

Cennet “örtmek, gizlemek” anlamındaki “cenn” kökünden isim olup “bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe” manasına gelir.³²³ Terim olarak ahirette müminlerin ebedî mükâfat yurdu olan yerin cennet olarak adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerinin insan idrakinden gizlenmiş olması şeklinde açıklanmıştır.³²⁴

Kur'an'da cennet kelimesi dünyadaki bağ bahçe, Âdem ile Havva'nın iskân edildiği mekân, Hz. Peygamber'in yanında Cebrail'i gördüğü sidretü'l-müntehânın civarında bulunan me'vâ cenneti ve ahiret hayatındaki cennet anlamında kullanılmıştır. Kur'an'da cenneti ifade etmek üzere Firdevs³²⁵, Adn³²⁶, Naim³²⁷ vb.

³¹⁸ Meryem, 19/71, 72; Tahrîm, 66/8.

³¹⁹ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, ss. 472-473.

³²⁰ Meryem, 19/71.

³²¹ Konuyla ilgili hadis-i şerif şöyledir: “(Mahşerde bekleyenler) Muhammed'e gelirler. Muhammed ayağa kalkar ve kendisine izin verilir. Emanet ve kan akrabılığı (rahim) gönderilir. Bu ikisi, sıratın iki yanına, yani sağına ve soluna dururlar. Sizden ilk kısmınız (sıratı) şimşek gibi, sonraki rüzgâr gibi, sonraki kuş gibi ve yetişkin erkeklerin koşması gibi geçerler. Bunları sıratı amelleri geçirir. Peygamberiniz ise sıratın başında ayakta “Ya Rabbi! Esenlik ver esenlik ver” der.” Müslim, İmân, 329; Buhârî, Rikâk, 51.

³²² Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. IX, ss. 210-212.

³²³ M. Süreyya Şahin, **cennet**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, ss. 374-376.

³²⁴ Toprak, **Ahirete İman**, s. 66.

³²⁵ Mü'minûn, 23/11.

gibi farklı terkipler kullanılmıştır³²⁸. Hadislerde de Cennet hem bahçe hem de ahiret cenneti anlamında zikredilmektedir.³²⁹

Mâtürîdî, “*Rabbimizin mağfiretine mazhar olmak ve takva sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın*”³³⁰ ayetinden yola çıkarak cennetin zaman olarak sonunun olmadığını fakat mekân ve alan olarak sonlu olduğunu ifade etmektedir. Çünkü O, “*Allah Teâlâ onun genişliğini zikretmektedir, bir şeyin genişliği varsa o genişliğin sonu da vardır. Ahiret âleminde cennetten başka mekânlar vardır, hatta zamanın sonsuzluğu bakımından cennete benzeyen, fakat cennetten başka bir mekân daha vardır ve bu da cennetin genişliğinin bir yerde son bulduğunu gösterir*” demektedir.³³¹

4.8 Cehennem

Cehennem kelimesi “*derin kuyu, hayırsız, uğursuz*” anlamlarına gelmektedir.³³² Cehennem, Kur’an’da ateş, büyük fırın, kor ateş, azab, sakar, ceza hutame ve haviye isimleriyle zikredilmektedir.³³³

Mâtürîdî, cehennem azabının tasvir edildiği ayetlerin açıklamalarında bazı ayetleri mecazi, bazı ayetleri de gerçek anlamlarında yorumlamaktadır. Mâtürîdî, “*Melekler, inkâr edenlerin suratlarına ve arkalarına vura vura, ‘Tadın bakalım yangın azabını!’ diyerek canlarını alırken bir görseydin*”³³⁴ ayetindeki suratlarına ve arkalarına vura vura beyanına yüz ve arkanın gerçek anlamında değil her vurmada ve her yönden onlara acının iletilmesi anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.³³⁵ Mâtürîdî, “*Yüzüstü cehenneme sürülecek olanlar, evet işte onların yerleri en kötü yer, yolları da en yanlış yoldur*” ayetinde yüzüstü cehenneme sürülmenin gerçek anlamda olduğunu ifade etmekte ve bu görüşüne “*Bir adam dedi ki: ‘Yâ Rasûlallah!*

³²⁶ Tevbe, 9/72.

³²⁷ Şuarâ, 26/85.

³²⁸ Toprak, **Ahirete İman**, ss. 67-68.

³²⁹ Bekir Topaloğlu, **cennet**, TDV İslam Ansiklopedisi, C. 7, ss. 376-386.

³³⁰ Âl-i İmran, 3/133.

³³¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. II, s. 464.

³³² İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, C. XII, s. 112.

³³³ Gölcük ve Toprak, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, s. 476.

³³⁴ Enfal, 8/50.

³³⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. VI, ss. 262-263; Bkz. Zümer, 39/16; Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, C. XII, ss. 336-337.

Kâfir kıyamet gününde yüzüstü nasıl sürülecektir?’ Hz. Peygamber (sav) Ona: ‘Onu iki ayakları üzerinde yürüten, yüzüstü yürütmeye de kadirdir’ cevabını verdi”³³⁶ hadisini delil getirmektedir. Kur’an’da bu maddi azapların yanında cehennemliklerin alçaltılması³³⁷ ile kötülenmesi ve ayıplanması³³⁸ gibi manevi azaplardan da bahsedilmektedir.³³⁹

Mâtürîdî, cehenneme atılan günahkârların çaresizliklerinin ifade edildiği *“Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarız. Onların varıp kalacağı yer cehennemdir; onun ateşi zayıfladıkça yakıcı alevlerini çoğaltarak azaplarını sürdürürüz”³⁴⁰* ayetinin açıklamasında cehennem azabının ruh ve bedenle olacağını; kör, dilsiz ve sağır olmanın organların var olup duyularının alınacağı veya organların da alınacağı bir azap olabileceğini ifade etmektedir.³⁴¹

Mâtürîdî, *“Evet, hepiniz oradan yeryüzüne inin dedik. Eğer benden size bir hidayet gelirse, o durumda hidayetime uyan kimseler için ne bir korku vardır ne de üzülmeleri söz konusudur:’ inkâr yolunu tutup ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, onlar cehennemlik olup orada ebedi kalacaklardır”³⁴²* ayetlerinin açıklamasında *“Onların üzülmeleri de söz konusu değildir”* ifadesinin cennetin ve nimetlerinin ebedi olup hiçbir zaman yok olmayacağı anlamına geldiğini söylemektedir. Bununla birlikte O, kâfirlerin cehennemde ebedi kalacaklarını, azaplarının elem ve şiddet içinde devam edeceğini ifade etmektedir. Ona göre kâfirlerin cehennemden kurtulma ümidi olsaydı onun azabını hafif görüp küçümserlerdi, çünkü dünya hayatında kurtulma ümidi bulunduğu takdirde verilen ceza kişiye hafif ve basit görünmektedir.³⁴³

³³⁶ Buhârî, Rikak, 45; Müslim, Münafikun, 54.

³³⁷ Yunus, 10/27.

³³⁸ İsrâ, 17/18.

³³⁹ Toprak, *Ahirete İman*, s. 63.

³⁴⁰ İsrâ, 17/97.

³⁴¹ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. VIII, ss. 403-404.

³⁴² Bakara, 2/38, 39.

³⁴³ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi*, C. I, s. 136.

4.9 A'raf Ehli

Kur'an'da “*A'raf*” ismi verilen ahirette cennet ile cehennemin arasını ayıran yüksek bir sur/duvardan bahsedilmektedir.³⁴⁴ Mâtürîdî, bu duvarın cehennemliklerin cennetteki müminlerin nurlarından faydalanmamaları için olduğunu ifade etmektedir.³⁴⁵ Bu duvar üzerinde olup cennet ve cehennem ehlinin halini gören insanlar olacaktır. Mâtürîdî, bu insanların kimler olabileceği ile ilgili pek çok görüş aktarmaktadır ve onların halini şöyle ifade etmektedir: “*Onların cehennemden Allah'a sığınmaları ise, henüz cennete girmediklerinden, cennete daha sonra gireceklerinden dolaydır. Henüz cennete girmedikleri için Allah'ın nimetlerine karşı şükür borcunu yerine getirmekte kusur işledikleri düşüncesiyle cehennemden korkmaktadırlar. Yahut da bir insanı bela ve azap içinde gören herkesin o tür bir azaba uğramaktan korunmak istemesi insan tabiatının gereği olduğundan onlar da o azaptan Allah'a sığınmaktadırlar.*”³⁴⁶

³⁴⁴ Konuyla ilgili ayet şöyledir: “*Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır.*” Hadid, 57/13.

³⁴⁵ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. XIV, s. 372.

³⁴⁶ Ebu Mansur el-Mâtürîdî, **Te'vîlâtü'l-Kur'an Tercümesi**, C. V, s. 385; Bkz. A'raf, 40-51.

SONUÇ

Dünya hayatında her bir varlığın zıddı ile kaim olduğunu ya da anlam bulduğunu görmekteyiz. Kötü olmadan iyinin değeri, yokluk olmadan varlığın değeri anlaşılamayacağı gibi dünya hayatı da ahiret hayatının varlığı ile anlam bulmaktadır. Dünya hayatını yaşayan insan için ölüm ve ölümden sonra hayatın varlığı önemli bir gerçekliktir. Ölümün inkâr edilmesi mümkün değildir fakat ölümün mahiyeti insanlar için açık değildir, çünkü ölüm anında bedeni terk eden ruhun mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Ölüm anındaki insanın durumu ve ölümden sonra yaşayacakları Allah'ın ilmi dâhilindedir, bundan dolayı ölüm ve ölüm sonrası hayatın mahiyeti aklın sınırları dışındadır, nakille anlaşılmaktadır.

Dünya hayatını anlamak ve anlamlı kılmak için ahiret hayatının doğru anlaşılması ve ahiret inancı oldukça elzemdır. Ahiret hayatının başlangıcı olan ölümün ve ölüm sonrası hayatın mahiyetini açıklamak için pek çok batılı filozof ve İslam mütekellimi çalışmalar yapmıştır. İnsan için böyle bir önemli konuda, **İmamü'l-Mütekellimîn** ve **Reîsü Ehli's-Sünne** gibi lakaplarla anılan ve pek çok İslami ilimde eserler vermiş olan İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini ortaya koymanın gereği ve önemine binaen bu tez çalışması gerçekleştirilmiştir. Bu gaye ile ölüm ve ölüm sonrası hayatla ilgili çalışmalara katkı sunulması amaçlanmıştır. Bu amaçla yapılan araştırmada şu hususlar tespit edilmiştir.

Tezimizde ölümden sonraki hayatı ahiret hayatı başlığı altında ele almayı uygun gördük. Ahiret hayatıyla ilgili konularda her bir konunun birbirinden bağımsız ele alınması bazı yanlış fikirlerin ileri sürülmesine neden olabilmektedir. Örneğin kabir hayatının olmadığının iddia edilmesinin bu nedenle olabileceği muhtemeldir. Çünkü kabir hayatını ele alırken yeniden dirilişin, mahşerdeki durumun ya da dünya hayatındaki imtihanın sonunda insanın ölümden sonrası ile beklentilerinin dikkate alınması, konuyla ilgili daha sağlıklı sonuçlara ulaşılması açısından faydalı olacaktır.

Mâtürîdî, insanın ölümle yok olmasını genel olarak Allah'ın hikmetine uygun bulmamaktadır ve ölümü sadece dünyadan bir ayrılış olarak görmektedir. İnsan ölümünden sonra Allah'a dönecektir ve Mâtürîdî'ye göre bunun delili insanın dünya hayatındaki varlığıdır. Dünya hayatında insanın başına iyi veya kötü olaylar gelse de

dünya hayatı imtihan yurdudur, insanın ceza veya mükâfatı ölümünden sonra ahiret hayatında gerçekleşecektir. Mâtürîdî'ye göre ölümün zamanı ve mahiyeti Allah'ın ilminde gizlidir ve ölen kişinin kendi eceliyle ölüp ölmediği üzerine yapılan aklî yaklaşımlar tutarlı değildir. Bunun yerine Mâtürîdî, naklin aklî bir yaklaşımla anlaşılması gerektiğini ve naklin zaruri olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Mâtürîdî'ye göre uyuyan insanın duyu organlarının ruhları alınmakta, uykudan uyanınca ölümden hiçbir iz taşımadan tekrar geri verilmektedir. Bu durum insanın öldükten sonra dirilmesine aklî delildir. Mâtürîdî'ye göre ölümün zamanı, insanoglunun dünya hayatının süresi ne uzayacaktır ne de kısacaktır. Ölüm ile dünya hayatı son bulmakta ve dünyaya tekrar geri gelinemeyecektir. Eğer ölümün zamanı bilinseydi, insan hiçbir hazırlık yapmadan bu vakti bekleyecek ve ecel yaklaştığında hazırlığını yapmaya çalışacaktı. Ölümün zamanının gizlenmesiyle insanın her an ölüme karşı hazırlıklı olması arzu edilmiştir. Bu ise Allah'ın hikmeti gereğidir.

Her ne kadar insanın ölümsüzlük arzusu olsa da Mâtürîdî'ye göre ölümsüzlük dünya hayatı için değildir, ahiret hayatı ise kusur ve eksiklerden uzak olarak yaratılmıştır, bu sebeple cennet ve cehennem ebedidir. Ona göre ahiretteki hayat son bulmayacaktır ve dünya hayatındaki ölümden başka ölüm olmayacaktır.

Mâtürîdî, Kur'an'daki Allah'a döndürölme ifadelerinin yeniden diriliş karşılık geldiğini belirtmektedir ve bu muazzam kâinatın yaratılmasının Allah'a göre kolay olmasını ve bütün bunların amaçsız yaratılmadığını delil getirerek dünya hayatının anlam bulmasının yeniden diriliş bağli olduğunu ifade etmektedir. Mâtürîdî, öldükten sonra yeniden diriliş nakil, akıl ve hikmet yönünden zorunlu görmektedir. Mâtürîdî, öldükten sonra dirilmeyi ve hesabı inkâr edenlere karşı güzel bir üslupla cevap verilmesini de uygun ve gerekli görmektedir. Mâtürîdî'nin ifade ettiğı gibi, yeniden dirilmenin kolaylığı insanın fikir dünyasına etki etmesi açıısındanır. Açıkçası her iş Allah'a kolaydır. Yani ilk diriliş varsa yeniden diriliş daha kolay olacaktır.

Mâtürîdî'ye göre Kur'an'da ahiret hayatına dair anlatımlar dünya hayatındaki bilinen şeylere kıyas edilerek yapılmaktadır. Çünkü ahiretin anlaşılması dünya hayatına bağlıdır. Cehennemdeki azaplar dünyada insanın tattığı elemeler üzerinden

anlatılırken cennetteki mükâfatlar da dünyada insanın tattığı nimetler üzerinden anlatılmaktadır. Bunun yanında Mâtürîdî ahiret hayatının ölümle başladığını söylemektedir. Ölümle başlayan bu sürecin ilk aşaması kabir hayatıdır. Mâtürîdî, kabir azabının nasıl olacağını bilmenin bu konuda yapılmış rivayetlere dayanması gerektiğini, eğer bu konuda sahih bir rivayet olursa onun esas alınması gerektiğini aksi takdirde kabir azabı konusunu tartışmayı terk etmenin daha evlâ olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Ona göre bu konuda yapılan aklî yaklaşımlar geçerli değildir. Mâtürîdî'ye göre kabir hayatında ceza ve mükâfat vardır. Ama bu, cennet ve cehenneme benzer şekilde değildir.

Kabir hayatını anlamada kilit kavram ruhtur. Ruhun tarifi ile ilgili kesin bir ifade mümkün olmasa da temelde **maddeci** ve **ruhçu** iki yaklaşım söz konusudur. Ruhun mahiyetini ancak Allah bilir. Mâtürîdî'ye göre ruh ve nefis farklı kavramlardır. O, bazı ayetlerin açıklamasında ruh kelimesinin yerine nefis kelimesini kullanmıştır. Ona göre nefsin asıl vasfı idrak ve bedendeki akletme ve duyumsama faaliyetleridir. Buna göre Mâtürîdî nefis-i derrâkeden kasıtlı idrak etmeyi değil aynı zamanda akıl yürütme ve duyuları kastetmektedir. Ölüm anında ruhun bedeni terk etmesiyle beden canlılığını kaybedecek ve çürüyerek yok olacaktır. O, kabirde insanın diriltileceği ve bu şekilde azap veya nimet göreceğini ifade etmektedir ve kabir hayatında da ceza ve mükâfata uğrayacak olan nefis-i derrâkedir.

Mâtürîdî, ahiret hayatının gerekliliğini İslam'ın sürekliliği, insanın fitratı, ilâhî adalet, ilâhî hikmet ve ilâhî kudret açısından açıklamaktadır. Ona göre dünyaya gelen her insan farklı karakterlerde ve kabiliyetlerde yaratılmıştır, fakat dünyadaki zenginliğin ve fakirliğin karşılığı aklın ve hikmetin kavrayamadığı bir haldedir. Diğer taraftan varlığı yoktan var eden Allah'ın tekrar hayat verememesi muhaldir, bunun düşünülmesi ise abesle iştigaldir. Ayrıca dünya hayatında şükreden ve küfreden insanların bir arada olması her ne kadar mümkünse de ahirette bu durumun devam etmesi itaatkâr kullar için bir zulümdür. Bundan dolayı Mâtürîdî, ahireti ispat etmede ve gerekli görmede en çok ilâhî hikmete dayanmaktadır. Aynı zamanda O, dünya ve ahiret hayatlarının birbirlerinin tamamlayıcısı olmasının tevhîd inancının esas olduğunu belirtmektedir.

Mâtürîdî, mahşerdeki bazı insanların kör olmasının manevi körlük olmadığını, bilakis maddi körlük olduğunu ifade etmektedir. Ona göre yeniden dirilme ruh ve beden ile gerçekleşecektir. Ayrıca mahşerde henüz hesap olmadan bazı insanların sıkıntı çekmesi bazı insanların da nimet görmesi kabir azabına delildir ve yeniden diriliş, ruh ve beden ile olacaktır. Mâtürîdî, ahiretteki bedenin maddi bir beden olacağı ve dünyadaki bedenle aynı olacağı görüşündedir.

Mâtürîdî, cennetin zaman olarak sonunun olmadığını fakat mekân ve alan olarak sonlu olduğunu ve cennetin ve nimetlerinin ebedi olup hiçbir zaman yok olmayacağını ifade etmektedir.

Mâtürîdî, ölüm ve ölüm sonrası hayat konularında nakle daha çok önem vermektedir. Eğer konuyla ilgili açık bir ayet, sahih bir hadis veya sahabe sözü varsa hiçbir görüş belirtmemektedir, aksi takdirde konuyla ilgili âlimlerin görüşlerini verip bazen kendi görüşünü vermekte bazen de vermemektedir. Buradan yola çıkarak konuyla ilgili hadis literatürü tekrar taranarak ve Mâtürîdî'nin eserlerinde ortaya koyduğu söz konusu yöntem takip edilerek Mâtürîdî'nin herhangi bir görüş ortaya koymadığı konularda daha kesin fikirler beyan etmek mümkündür.

Mâtürîdî'nin ruh ve nefis kavramlarına yaklaşımları farklı çalışmalar için ilham vericidir. Mâtürîdî'nin kabir hayatı için ruh yerine nefis-i derrâkeden bahsetmesini azabın niteliği açısından anlamak uygun olacaktır. Aksi takdirde ruhun bir cüzü olan nefis-i derrâkenin kullanılması kabir azabının ruh ve bedenle olmasına mani bir anlam doğurmamaktadır.

Sonuç olarak, tarih boyunca insanlığın ölüm ve ölüm sonrası hayat tasavvurunu, inancını ve sonuçlarını değerlendirdiğimizde, ahiret inancıyla hayatlarını şekillendiren ve medeniyetler kuran toplumlar dünya hayatında iyiliklerde yarışmışlardır. Bu sayede hem dünyalarını hem de ahiretlerini mamur etmişlerdir. Diğer taraftan ölüm sonrasında başka bir hayatın, dirilişin ve hesabın olmadığı inancında olan toplumlar dünyayı felaketlere ve buhranlara sürüklemiştir. Özellikle günümüzde Batı medeniyeti materyalist bir sistem kurmuş, pozitivist bir yaklaşımı benimsemiş ve nihai hedefi sekülerizm olmuştur. Batı medeniyetinden farklı derecelerde etkilenen ve etkilenmeye devam eden toplumlar da dünyayı ve ahireti

aynı düşünceyle tasavvur etme eğiliminde olmuştur. Böyle bir dönemde insanın fitratına uygun hayat tarzına dönmesi konusunda ahiret inancı önem arz etmektedir. İnsanoğlu, dünya hayatında huzuru ahiret inancı ile elde edecektir. Bunun için ahiret inancının insanlara iyi anlatılması gerekmektedir ve gerçekleştirilecek çalışmalarda ahiret inancının çeşitli yönleri ile ele alınması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybani el-Mervezi, **Müsned**, İstanbul, 2014.

Ahmed Emin (Çeviren Ahmet Serdaroglu), **Fecrü'l-İslâm**, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976.

Alıcı, Mustafa, **şefaat**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Altıntaş, Ramazan, **Mâtürîdî Kelam Sisteminde Akıl-Nakil İlişkisi**, Marife, 2005, yıl 5, sayı 3.

Aristoteles (Arapçaya Çeviren Ahmet Fuat el-Ehvanî), **en-Nefs**, Kahire, 1949.

Aydın, Mehmet S., **Din Felsefesi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1987.

Bebek, Adil, **Ma'türîdî'nin Kelam Sisteminde Ahiret İnancı**, MÜİFD, 2000, 19.

Bolay, Süleyman Hayri, **Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Buhârî, Muhammed b. İsmail Buhârî, **Sahihu'l Buhârî**, İstanbul, 1992.

Bulğen, Mehmet ve Baloglu, Adnan Bülent, **tenasuh**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Cevziyye, İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, **er-Ruh**, Haydarabad, 1318.

Coşkun, İbrahim, **Fahreddin er-Razi'ye göre nefs(ruh)'in mahiyeti ve ölüm sonrası durumu**, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Diyarbakır, 2005, VII:II.

Cürcânî, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (Çeviren Arif Erkan), **Ta'rîfât**, Bahar Yayınları, İstanbul, 1997.

Cüveynî, İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî, **el-İrşad ila Kavaidi'l- Edilleti fi Usuli'l-İtikad**, Kahire, 1950.

Demir, Osman Nuri, **İmam Mâtürîdî'de insan: ruh, nefis ve beden ilişkisi üzerine bir inceleme**, Kader, 2019.

Düzgün, Şaban Ali, **Matürîdî'nin Kur'an Yorum Yöntemi**, Kelam Araştırmaları, 2012 10:1.

Ebu Ali İbn Sina, **Hudud ve Ta'rîfât**, Tahran, 1979.

Ebü Zehra, Muhammed, **Mezhepler Tarihi**, Çelik Yayınevi, İstanbul, 2018.

Ertürk, Mustafa, **havz-ı kevser**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Eş'arî, Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, **Makalatü'l-İslamiyyin**, Mektebetu Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, s. II/29.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak (Çeviren Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2004.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan İbn Ebu Bişr Ali b. İsmail b. İshak (Çeviren Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın), **Makalatü'l-İslamiyyin: İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Fahreddin er-Râzî, **Kitabu'l-Erbain fi usuli'd-Din**, Haydarabad, 1353, s. 267.

Gazzâlî, Ebu Muhammed el-Gazzâlî, **İhyâu Ulûmi'd-Din**, Kahire, 1939.

Gölcük, Şerafettin ve Toprak, Süleyman, **Kelam, Tarih Ekoller Problemler**, Tekin Kitabevi, Konya, 2016.

Gölcük, Şerafettin, **Güncel Dini Konular, "Kur'an ve Reenkarnasyon"**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Güneş, Kâmil, **İslâm Düşüncesinin Şekillenmesinde Akıl ve Nass**, İstanbul, 2003.

İbn Hazm, **el-Fasl fi'l Milel ve'l-Ahva ve'n-Nihal**, Kahire, 1318, s. V/74;

İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mace Mevla Rabia el-Kazvini, **es-Sünen**, Konya Kitapçılık, Konya.

İbn Manzûr, Cemaleddin Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensari İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, Darus-Sadr, Beyrut.

İsfahânî, Rağîb el-İsfahânî (Çeviren Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu), **El-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'ân (Kur'an Kavramları Sözlüğü)**, Çıra Yayınları, İstanbul, 2010.

Karaman, Fikret, **Tenasuh veya Reenkarnasyon Üzerine Bir Değerlendirme**, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bahar 2017/8(1).

Kasım Mahmut, **fi'n-Nefs ve'l-Akıl li Felsefeti'l-İğrik ve'l-İslam**, 2. Baskı, Kahire, 1954.

Kırca, Celal, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler**, Marifet yayınları, İstanbul, 2009.

Korkmaz, Sıddık, **İmam Mâtürîdî ve Mezhep Eleştirileri**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Leknevî, Ebü'l-Hasenat Muhammed Abdülhay b. Muhammed, **el-Fevaidü'l-behiyye fi teracimi'l-Hanefiyye : et-Ta'likatü's-seniyye ale'l-Fevaidi'l-behiyye**, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1324

Malkoç, Mehmet, **Klasik Dönem Mâtürîdiyye’de Kıyâmet ve Âhiret**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.

Mâtürîdî, Ebu Mansur el-Mâtürîdî (Çeviren Bekir Topaloğlu), **Kitâbü’t-Tevhîd Tercümesi**, İSAM Yayınları, Ankara, 2002

Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Mâtürîdî es-Semerkindî (Çeviren Bekir Topaloğlu, Editör Yusuf Şevki Yavuz), **Te’vîlâtü’l-Kur’an Tercümesi**, Ensar Neşriyat Tic. A.Ş., İstanbul, 2015.

Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (Tercüme Mehmet Sofuoğlu), **Sahih-i Müslim ve Tercemesi**, İrfan Yayınları, İstanbul, 2014.

Nesefî, Ebü’l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, **Tebsîrâtü’l-Edille**, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 496 numaralı el yazmasının fotokopisi.

Önal, Recep, **Mâtürîdî’ye Göre İslam Dışı Dinler**, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Özervarlı, Mehmet Said, **Ebu’l-Muîn en-Nesefî’ye Ait Tebsîratü’l-Edille’nin Kaynakları**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1988.

Platon (Çeviren Suat Kemal Yetkin, Hamdi R. Atademir), **Phadion**, MEB 3. Baskı, Ankara, 1963.

Râzi, Fahreddin er-Râzi, **et-Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtihu’l-Ğayb)**, Daru’l-Kitâbi’l-İlmiyye, Beyrut, 1990.

Şahin, M. Süreyya, **cennet**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Şehristanî, Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristanî, **el-Milel ve’n-Nihal**, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu’l-Beyân an Te’vîl-i Âyi’l-Kur’ân**, Dâru’l-Fikr, Beyrut, 1998.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre es-Sülemi Tirmizî, **es-Sünen**, Konya Kitapçılık, Konya.

Topaloğlu, Bekir, **cennet**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Topaloğlu Bekir, **ölüm**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Toprak, Süleyman (Editör İbrahim Kâfi Dönmez), **Ölüm, İslâm’da İnanç İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, MÜİFV, İstanbul, 1997.

Toprak, Süleyman, **Ahirete İman**, DİB Yayınları, 2015, 2. Baskı.

Toprak, Süleyman, **haşir**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Toprak, Süleyman, **mizan**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Toprak, Süleyman, **Ölümden Sonraki Hayat (Kabir Hayatı)**, Tekin Kitabevi, Konya, 2017

Toprak, Süleyman, **Ölümden Sonraki Hayat**, Konya, 1991.

Watt, W. Montgomery (Çeviren Ethem Ruhi Fırlalı), **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, Birleşik Yayınları, İstanbul, 1998.

Yavuz, Yusuf Şevki, **usul-i-selase**, TDV İslam Ansiklopedisi.

Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, **Matürîdî Kelâm Ekolünün İki Büyük Siması: Ebu Mansur Matürîdî ve Ebu'l-Mu'in Nesefî**, AÜİFD, 27.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, 2018.

Yeprem, Mustafa Saim, **İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî**, MÜİFAV Yayınları, İstanbul, 1984.

Yılmaz, Esmâ, **İbn Sina ve Fahreddin Râzî'de ölümsüzlük**, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Zemahşerî, Carullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, **el-Keşşâf**, İstanbul, 2016.